

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

DEEL XCVIII VAN DE VERZAMELING

JAAR 1961
Afl levering 1-2

BRUGGE
1961

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS " SOCIÉTÉ D'ÉMULATION "

Secretariaat : Koningin Elisabethlaan 63, Brugge.

Redactie : St-Gilliskerkstraat 10, Brugge.

Postcheckrekening : Société d'Emulation Brugge, nr 107939.

Abonnementen op de „ Handelingen ” : 150 fr. per jaar.

ALGEMENE INHOUD

I. BIJDRAGEN

J. Vermaut, <i>De wolkammers te Brugge. Hun aandeel in de sociale beroeringen tijdens de 17e en 18e eeuw</i>	5-47
D. Dalle, <i>Taalverschuivingen in West-Vlaanderen in de zeventiende ende achttiende eeuw</i>	48-86

II. OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

M. English, <i>Een kapittel te Aardenburg!</i>	87-92
J. De Smet, <i>Het Sint-Elooisgasthuis te Brugge in 1399</i>	92-96
H.W. Strasser, <i>Hans Memling te Seligenstadt</i>	97-100
L. Devliegher, <i>Het graf van Hiëronymus Lauweryn te Water- vliet</i>	100-105
J. Marechal, <i>L'Armoire aux privilèges et titres du consulat de Castille-Léon à Bruges en 1441</i>	105-109
M. English, <i>Vastendoeken</i>	110-113

III. BOEKBESPREKINGEN

J.F. Verbruggen, <i>Het leger en de vloot van de graven van Vlaan- deren vanaf het ontstaan tot in 1305</i> (J. De Smet)	114-116
E. Dhanens, <i>Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost- vlaanderen. I. Temse. II. Kanton Kaprijke. III. Sint- Niklaaskerk te Gent</i> (L. Devliegher)	117-119
R. Boone, <i>Overheidszorg voor drinkwater in Vlaanderen</i> (C. Devyt)	120
J. van Caloen, <i>Histoire généalogique de la maison de Calonne et van Caloen en Tournais et au comté de Flandre</i> (A. de Schietere de Lophem)	121

IV. KRONIEK	122-136
--------------------	---------

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
TE BRUGGE

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

DEEL XCVIII VAN DE VERZAMELING

JAAR 1961

BRUGGE
1961

ANNALES
DE LA
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
DE BRUGES

REVUE TRIMESTRIELLE
POUR L'ÉTUDE
DE L'HISTOIRE ET DES ANTIQUITÉS
DE LA FLANDRE

TOME XCVIII DE LA COLLECTION

ANNÉE 1961

BRUGES
1961

1899

1899

1899

1899

1899

1899

1899

1899

1899

De Wolkammers te Brugge

Hun aandeel in de sociale beroeringen tijdens de 17e en de 18e eeuw.

De mechanisering van de weefnijverheid stelde in de vorige eeuw radikaal een einde aan de grote diversiteit van beroepen die tot dan toe in de vorm van huisarbeid het industrieel leven kenmerkte (1). Onder de tot verdwijnen gedoemde beroepen bevond zich dat van de wolkammers die voordien niet alleen in Engeland (2) maar, zoals hierna zal worden aangetoond, ook te Brugge op sociaal gebied vrij roerig zijn geweest.

Zoals nog vandaag in de mechanische kamwolspinnereien volgde in het tijdperk van de handenarbeid het proces van het kammen op het zuiveren, sorteren en slaan, en vóór het spinnen van de wol. De bewerking zelf bestond in een zolang uitkammen van de ingevette wol door middel van twee verwarmde kammen totdat alle vezels los naast mekaar kwamen te liggen. Aldus kon bij het spinnen een fijne en gladde draad worden verkregen die aan het latere weefsel een meer effen uitzicht bezorgde dan een draad gesponnen van gekaarde wol (3). Deze arbeid oorspronkelijk door vrouwen beoefend, is eigenaardig genoeg mettertijd een louter manne-

(1) Gebruikte afkortingen : S. A. Bg. = Stadsarchief Brugge; R. A. Bg. = Rijksarchief Brugge. De titels van de werken en artikels werden slechts bij hun eerste citaat volledig opgegeven. — De verwijzingen naar S. A. Bg., *Ambachten* slaan op voorlopige nrs.

(2) P. Mantoux, *La révolution industrielle au XVIIIe siècle. Essai sur les commencements de la grande industrie moderne en Angleterre*, 2e uitg., Parijs, 1959, p. 60-61.

(3) G. De Poerck, *La draperie médiévale en Flandre et en Artois* (Rijksuniversiteit te Gent, Werken uitgegeven door de faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 112e afl.), Brugge, 1951, 3 dln., dl. I, p. 47.

lijke aangelegenheid geworden (4). Wanneer en hoe die overgang heeft plaats gehad is tot nogtoe niet bekend. Deze vragen hebben nochtans een zeker belang omdat het antwoord erop een mogelijk dieper inzicht kan geven in de materiële kondities die het leven van dit deel van de Brugse industriële bevolking bepaalden, kondities die wellicht oorzaak zijn geweest van meerdere sociale onlusten.

In de traditionele woldraperie, die zich van de andere woldraperieën onderscheidde door een uitsluitend gebruik van Engelse wol (5), was het kammen zeker nog een vrouwenberoep in de eerste helft van de 16e eeuw, want toen in 1538 een drapier (ondernemer) door het ambachtsbestuur van de „wollewevers” een proces werd aangedaan om de porties te kammen wol van zijn kamsters zwaarder te hebben gemaakt dan door de keure toegelaten was, antwoordde de beschuldigde dat hij en andere drapiers die manier van uitbesteden van wol aan hun *cadmeghen* al ettelijke jaren ongestraft toepasten. Tegelijkertijd sprak ook het ambachtsbestuur over *cadmeghen* die deze misbruiken aanklaagden (6). Welnu het suffix *ghen* van *cadmeghen* wijst duidelijk op het

(4) *Ibidem*.

(5) O. Delepierre, *Précis analytique des documents que renferme le dépôt des archives de la Flandre Occidentale à Bruges*, Brugge, 1840-1842, 3 dln., dl. II, p. 43.

(6) R. A. Bg., *Charters ambachten*, blauw nr. 8.944, met verwijzing naar § 113, in 1461 aan de keure toegevoegd, die geen gegevens verstrekt over het geslacht van de personen die de wol kanden; zie R. A. Bg., *Ambachten* (registers), nr. 486, f° 15 v. van de keure van 1444. Het regest op steekkaart van blauw nr. 8.944 (1538 oktober 2) van de *Charters ambachten* in de leeszaal van het Rijksarchief maakt ten onrechte melding van het mannelijke „Peigneurs”. Cf. noten 71, 72 en 73. Art. 113 van 1461 ontbreekt in de *Collection des keuren ou statuts de tous les métiers de Bruges* (Soc. d'Emul. de Bruges, Gent, 1842) omdat de daarin opgenomen keure van de wevers (p. 3-29) steunt op een kopie (R. A. Bg., *Ambachten*, reg. 1) die waarschijnlijk tussen 1457 en 1459 werd gemaakt: de amptiatie van 1459 (orig. § 101, f° 13) is immers het eerste er in ontbrekend artikel. Daar de amptiaties van 1464 en 1465 (orig. § 114, § 115 en § 116, f° 16 v. - 17 v.) pas achteraf in

vrouwelijk geslacht van dit naamwoord; het mannelijk equivalent ervan in de middelnederlandse teksten was *cammer* mv. *cammers* (7). Zelfs in een tak van de nieuwe draperie naar de manier van Armentiers scheen in 1533 het wolkammen uitsluitend aan vrouwen te zijn toevertrouwd (8).

Een overgang naar het mannenberoep duikt voor het eerst op in de keure van de nieuwe draperie van Spaanse wol, uitgevaardigd in 1544, waarin de drapier verplicht wordt zijn wol degelijk te laten kammen en zuiveren door „cammers ofte cammeghen” (9), tenzij in dit geval onder „cammers” kinderen moeten worden verstaan (10). Hieruit mag men nog niet afleiden dat te Brugge rond het midden van de 16e eeuw, een sterk ontwikkeld wolkammersbedrijf heeft bestaan, temeer daar Hondschote zelf, bakermat van de lichte saainering — een zuivere kamwolindustrie en tevens toonaangevende draperiesoort in die tijd — voor het eerst na 1583

dezelfde kopie tussen f° 11 v. en 12 r. werden ingebonden, is het niet uitgesloten dat de bladen met de ampliaties van 1459 en 1461 (orig. § 101-113, f° 13-16) — indien deze laatsten wel ooit werden gekopieerd — reeds vóór de inbinding van die van 1464 en 1465 verloren zijn gegaan. Dit alles heeft voor gevolg dat in de hoger geciteerde uitgave, p. 26, laatste en voorlaatste paragraaf, § 114 van het origineel onmiddellijk aansluit met § 100. — Uitgave van een 16e eeuwse kopie van § 113 in L. Gilliodts-van Severen, *Mémoriaux de Bruges*, Brugge, 1913-1920, 2 dln., dl. I, p. 246, nr. 199.

(7) G. De Poerck, *o.c.*, dl. III, p. 65, nr. 285.

(8) L. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire de l'ancienne Estaple de Bruges*, Brugge, 1904-1906, 4 dln., dl. II, p. 634, nr. 1588 : „Et sont aussi obligies de regarder l'ouvrage des fillereses, pigneresses, tisserans, foulons et tainturiers...”

(9) G. Willemsen, *La technique et l'organisation de la draperie à Bruges, à Gand et à Malines, au milieu du XVIIe siècle.* — *Annales de l'Acad. Roy. d'Arch. de Belg.*, dl. LXVIII (1920), p. 5-69 en dl. LXIX (1921), p. 5-74; p. 16, § 56.

(10) S. A. Bg., *Ambachten*, pf. nr 104, 2e bundel, 1649-1650 : Proces Rochelle en Dolee tegen ambachtsbesturen van beide saaihallen, *Replycque* § 4 : „Welcke soorte van wercken (= kammen, cf. § 3)... by een iehelick moghen ghedaen worden soo mans, vrouwen als kynderen”. Let wel dat het hier een verklaring betreft van twee uit Hondschote ingeweken kammers.

een belangrijke concentratie van kammers heeft gekend. Voordien gebeurde daar het kammen en spinnen hoofdzakelijk op het platteland, en nog het meest in Artesië (11). Enkele aanwijzingen laten vermoeden dat ook Brugge, na de oprichting van de Hondschootse saainering in 1549 (12) vanuit meer zuidelijke gewesten met saai-garen werd bevoorrad. In 1589 maakten de drapiers hun beklag over het uitvoerverbod van hun saai-garen uit Rijsel dat ze te Le Quesnoy (13) door bemiddeling van Rijselse „facteurs” hadden doen kopen, en in afwachting van een gewapend konvooi naar Brugge, in eerstgenoemde stad hadden laten stapelen (14). Het reglement van de saai-garenmarkt van 1595 spreekt van „*vremde gaernevercoopers alhier wonachtigh*”, die saai-garen verkopen uit Henegouwen en Artesië (15). Het produktiegebied van dit soort garen, dat ook Waals-Vlaanderen met Rijsel, Dowaa en Orchies omvatte (16), werkte o.m. voor Leiden, waar in 1623 onder de kammersbevolking een oproer uitbrak gericht tegen enkele machtige kammers-ondernemers die hun wol in Vlaanderen (vermoedelijk Waals-Vlaanderen), Henegouwen en Artesië lieten kammen (17). Niet te verwonderen dat de meeste kammers, die zich mettertijd te Hondschote en te Leiden kwamen vestigen, precies uit die gebieden afkomstig

(11) E. Coornaert, *La draperie-sayerterie d'Hondschote (XIVe-XVIIIe siècles)*, Rennes, 1930, p. 185.

(12) *Ibidem*, p. 26, noot 2; L. Gilliodts-van Severen, *Etaple*, dl. III, p. 56, nr. 1737 en p. 289, nr. 1983.

(13) In origineel (voor verwijzing cf. volgende noot) : „Quesnoy-le-Comte”, te vereenzelvigen als Le Quesnoy, Dép. du Nord, 20 km Z.-O. Valenciennes, en zeker niet als Quesnoy-sur-Deule, halfweg Wervik en Rijsel.

(14) L. Gilliodts-van Severen, *Etaple*, dl. III, p. 313, nr. 2012.

(15) S. A. Bg., *Hallegeboden*, 1584-1595, f° 605 v., 18 juli 1595, § 3 en §4.

(16) M. Vanhaeck, *Histoire de la sayetterie à Lille*, Rijsel, 1910, 2 dln.; dl. I, p. 151.

(17) N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, 's-Gravenhage, 1908-1939, 3 dln., dl. III, p. 625.

ERRATUM

à l'article de B. van de Walle,
*Jean-Baptiste De Lescluze négociant et armateur
brugeois (1780-1858)*

Annales de la Société d'Emulation de Bruges, t. XCVI (1959)

- p. 67, 1ère ligne des notes au lieu de „ un portrait en noir et blanc l'armateur ”, lire : un portrait en noir et blanc d'un jeune membre de la famille, que nous supposons être le fils aîné de l'armateur.
- p. 82, 9e ligne, au lieu de „ Or ne pouvait ” lire : „ On ne pouvait ”.

Annales de la Société d'Emulation de Bruges, t. XCVII (1960)

- p. 162, n. 21, 7e ligne, au lieu de : Verbroeckhoven, lire : Verboeckhoven.
- p. 164, n. 25, 2e ligne, au lieu de : supérieures, lire : supérieurs.
- p. 166, n. 31, 4e ligne, au lieu de Kierdorff, lire : Kirdorff.
au lieu de Verbroeckhoven, lire : Verboeckhoven.
- p. 170, n. 40, 8e ligne, au lieu de : demanderai, lire : demanderait.
- p. 172, dernière ligne du texte courant : ouvrir la parenthèse devant : la Magdalena.
- p. 187, 16e ligne, au lieu de : anien, lire : ancien.
- p. 189, 5e ligne : au lieu de : Orléans, lire : Oléron.
- p. 190, n. 81, 7e ligne, au lieu de : Verbroeckhoven, lire : Verboeckhoven.
- p. 191, n. 83, dernière ligne, au lieu de : Mell, lire : Melle.
- p. 204, 3e ligne : au lieu de : Barthon, lire : Barthou.
- p. 216, 5e ligne, au lieu de : possédait encore, lire : avait gardé.
- p. 223, 30e ligne, au lieu de : le *Robuste*, lire : le *Météore*.
- p. 227, n. 160, dernière ligne : au lieu de : bénéfiques, lire : bénévoles
- p. 228, dernier paragraphe, 3e ligne, au lieu de : conçurent leurs plans, lire : élaborèrent leurs plans.
- p. 230, n. 162, 2e ligne, au lieu de : substancielle, lire : substantielle.

waren (18). Vermits alle vernieuwingen in de Brugse saainijverheid, vanaf 1549 tot tegen het einde van de 17e eeuw, het gevolg waren van inwijkingen uit Hondschote (19) moet hier het aandeel van de Artesiërs onder de kammers vrij groot zijn geweest. Opvallend in dit verband zijn de Franse familienamen van de kammers die tussen 1647 en 1650 te Brugge in processen werden betrokken (20), evenals van hun in 1657 ingeweken beroepsgenoten, in tegenstelling met het overwegend aantal Vlaamse namen onder de wevers en drapiers van dezelfde nering (21).

Het contact met de zuidelijke produktiegebieden van saagaren werd een eerste maal verbroken tijdens de Spaanse Opstand, toen de Waalse gewesten partij kozen voor Farnese, terwijl Brugge en de andere leden van Vlaanderen zich solidair toonden met Oranje (22). De Brugse stadsmagistraat meende de economische malaise te kunnen oplossen door de heroprichting van de inmiddels in verval geraakte saagarenmarkt, waarbij aan de kandidaat-verkopers de aanwezigheid werd beloofd van kooplieden in de hoedanigheid van afnemers (23). Deze aanwezigheid insinueert duidelijk het bestaan van een plaatselijke voortbrengst waarschijnlijk onder leiding van de saaidrapiers, want in hetzelfde reglement krijgen de vrouwen — zowel kloosterzusters als leken — die

(18) *Ibidem*, dl. III, p. 622; Coornaert, *o.c.*, p. 185.

(19) L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne école Bogarde à Bruges*, Brugge, 1899-1900, 3 dln., dl. I, p. 216-218; Coornaert, *o.c.*, p. 26, noot 2, p. 45, 58 en 59.

(20) S. A. Bg., *Chartes ambachten*, nr. 412; Nicolaes Quaillet (1647). *Ambachten*, pf. nr 104, 2e bundel, 1649-1650; Matthys Rochelle, Augustyn Dolee, Guyslain de Mausy.

(21) L. Gilliodts-van Severen, *Ecole Bogarde*, dl. I, p. 218.

(22) L. Van der Essen, *De scheuring in de Nederlanden, 1579-1585*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. V, 1952, p. 140-173.

(23) S. A. Bg., *Hallegeboden, 1574-1584*, f° 262, 14 aug. 1579, § 1. " ...dat eenyghelick zijn beste doe om goet ketengaerne te brynghen, zij zullen coopliden vinden diet coopen zullen ".

goede gekamde wol wensten om te spinnen, de wenk zich daarvoor te wenden tot het ambachtsbestuur van de saaidrapiers (24). Waren de eigenaars van kamwol daartegen kooplieden geweest dan had men zich moeten richten ofwel tot de kooplieden van een vreemde natie, ofwel tot de „meersseniers” ofwel tot de makelaars. De benaming „cammers”, zonder vermelding van het vrouwelijke „cammeghen”, komt tweemaal voor in een hallegebod van 1610 (25). Ook in de keure van de „warandatie” (keuring) van de wol van 1635 wordt nog enkel over kammers gesproken (26). De opnieuw in 1649 verplicht gemaakte wolstapel te Brugge, hoe weinig algemeen ook nageleefd (27), en het definitief verlies van Artesië, Zuid-Vlaanderen en Zuid-Henegouwen door de vredesverdragen van 1659 en 1668, waardoor de belangrijkste saaigarenmarkten naar het Frans economisch bestel werden overgeheveld, zijn het wolkammersbedrijf te Brugge zeker ten goede gekomen, wat wellicht uitlegt waarom de Brugse wolkammers precies van dan af meer en meer van zich hebben laten horen.

Nochtans stelt de overschakeling van een vrouwen- naar een mannenberoep een belangrijk sociaal probleem : ofwel heeft dit beroep zonder enige wijziging die overgang meegemaakt, en dan moet het loon van die

(24) *Ibidem*, § 2. „... zijnder eenighe frauwecloosters, daer de religieuzen begheeren te leeren spinnen of eenighe vrouwen of dochters binder stadt ofte buten binnen de drie mylen, men zalse vrouwen doen hebben diet zullen leeren zonder haere cost, ende men zal haer wijsen daer zij goede ghecamde wulle zullen vinden te coopen, waerof deken ende eedt van de sayetterie up de loydaeghen ter halle, sdisendaechs ende sonderdaechs, voor de noene yeghelick goet bescheet gheven zullen”.

(25) S. A. Bg., *Hallegeboden*, 1603-1611, f° 210 v., 5 jan. 1610.

(26) *Ibidem*. 1617-1636, f° 448 v., 3 maart 1635, § 7 en §10; cf. noot 46.

(27) J. De Smet, *Tables du commerce et de la navigation du port de Bruges (1675-1698)*. — B.C.R.H., dl. 94 (1930), p. 103-244, vooral p. 132-133.

kammers uit hoofde van de lichte arbeid bitter laag hebben gelegen, ofwel is dit beroep door toevoeging van een of meerdere bewerkingen zwaarder geworden, zodat de kammers toch een enigszins — naar begrippen van die tijd — menselijk loon konden verdienen. Middeleeuwse teksten kennen telkens een afzonderlijk beroep toe aan het wassen, breken, sorteren (scheren, pluizen of noppen), kammen of kaarden en spinnen van de wol. Met uitzondering van het slaan werden alle andere bewerkingen meestal door vrouwen uitgevoerd (28). In 1461 werd nog duidelijk onderscheid gemaakt in beroep tussen het noppen (29), kammen en spinnen (30). Maar in de 18e eeuw vertoonde de arbeid van de wolkammers in Frankrijk en Engeland een veel ingewikkelder uitzicht dan in de middeleeuwen: de kammers moesten de wol achtereenvolgens noppen, slaan, opnieuw noppen, ontvetten, ontwarren en openen, invetten met olie of zeep, kammen, wassen en nogmaals kammen en wassen (31). Duidelijk treedt hier een versmelting naar voor van het noppen, slaan en kammen in één beroep, een verschijnsel dat noodzakelijk parallel moest lopen met het uitsterven van de betrokken ambachten, zo die bestonden. Welnu Brugge kende het bestaan van een wolslagersambacht waarvan het bestuur nog in 1570 samengesteld was uit een deken en vijf vinders. In 1586 waren er naast de deken maar vier vinders, en in 1594 amper drie meer (32). Van 1595 af komt in de lijsten van de „Vernieuwingen van de Wet” geen bestuur van dit ambacht meer voor. De plaats voor een mogelijke „eed” bleef in deze

(28) G. De Poerck, *o.c.*, dl. I, p. 30-68.

(29) Noppen: niet verwarren met gelijknamige bewerking van het weefsel; cf. G. De Poerck, *o.c.*, dl. III, p. 95, nr 436.

(30) S. A. Bg., *Ambachten*, nr 468, f° 15 v., § 113 van keure van, 1444 en L. Gilliodts-van Severen, *Mémoriaux*, dl. I, p. 246.

(31) P. Mantoux, *o.c.*, p. 60, noot 1, met verdere bibliografie voor Engeland en Frankrijk.

(32) S. A. Bg., *Vernieuwingen van de wet, 1535-1571*, f° 271; *Ibidem* 1572-1605, f° 138 en 223.

lijsten evenwel oningevuld tot in 1612 behouden, maar van dan af verdween ook definitief de hoofding „Wulle-slaghers”. Bovendien komt regelmatig rond 1645 in Brugse teksten — soms met een lichte variante — de term „cammers ende ketenreeders” voor (33), waarmee duidelijk één en hetzelfde beroep werd bedoeld (34). Het „ketenreeden”, „scheeren”, of „maecken” bestond in het opspannen van een hoeveelheid saaidraden in een soort raam, „scheerraem”, „rec” of „gewant”. De breedte van dit raam bevatte een reglementair aantal „ganghen”, die op hun beurt een bepaald aantal draden groepeerden (35). In deze vorm was de „keten” wel geschikt om op het getouw de „inslagh” of eigenlijke bewerking van het weven te ondergaan, maar niet om verhandeld te worden. Uit analogie met de reglementen van de vlasgarenmarkt blijkt dat de „ketenen” in garenavorm werden verkocht van een bepaalde lengte, aantal „ganghen” en draden (36). De 16e eeuwse reglementen van de saai-garenmarkt spreken nog niet over „ketens”, wel een paar malen over „ketengaerne” dat per gewicht werd verkocht (37). In de loop van de 17e eeuw moet de „wolketenindustrie” te Brugge een relatief hoge vlucht

(33) S. A. Bg., *Ferieboeken van de thesauriers 1645-1648*, f° 24, 3 febr. 1646: „ketenmaeckers ende vetcammers”. L. Gilliodts-van Severen, *Ecole Bogarde*, dl. I, p. 391, reglement van 8 juni 1646: „cammers ende ketenreeders ter vente”.

(34) *Ibidem*, f° 24: „het ambacht van het ketenmaecken ende vetcammerie”. De uitdrukking „ambacht” hier in de betekenis van „beroep”, „stiel”, op te vatten en geenszins in de juridische betekenis van een wettelijke organisatie; zie daarover verder p. 13; *Ibidem*, f° 31, 28 febr. 1646: „...dat de suppliant es cammere ende bijdie dat hij sig daermede moet contenteren, maeckende ketenen ende anderen”. S. A. Bg., *Charters ambachten*, nr 412, f° 4 v.: „Nicolaes Quaillet, cammer ende ketenmaecker van sijne style”.

(35) G. De Poerck, o.c., dl. I, p. 70-71.

(36) S. A. Bg., *Hallegeboden*, 1584-1596, f° 287 v., 16 mei 1587. *Ibidem*, 1726-1734, f° 105 v., 23 juli 1728. Kopie van beide hallegeboden in R. A. Bg., *Ambachten*, nr 63 bis.

(37) S. A. Bg., *Hallegeboden*, 1574-1584, f° 262, 14 aug. 1579. *Ibidem*, id., f° 424 v., 9 febr. 1583.

hebben genomen, vermits volgens een rekest van de wolkammers van 1706 hun loon sedert lang rechtstreeks evenredig stond tot de prijs van de „ketens op het stick” (38).

Uit hierboven aangehaalde elementen mag men besluiten dat het wolkammen te Brugge een volwaardig mannenberoep is geworden in de jongste takken van de textielnijverheid. Deze omschakeling werd bevorderd door de bijzondere oorlogsomstandigheden op het einde van de 16e eeuw, die een industriële concentratie binnen de stadswallen noodzaakten. Die concentratie heeft aanleiding gegeven tot een verdere rationalisatie in de Brugse saainijverheid o.m. tot de versmelting van een aantal beroepen in één hand.

Tot nog toe weten we niets over de sociale positie van de wolkammers. Waren zij zelfstandigen die eventueel met knechten werkten of waren zij enkel loonarbeiders in dienst van de drapier ?

Normaal moest iedere Bruggeling, die zich als zelfstandige met handel of nering wilde bezig houden, lid zijn van een ambacht, regel waaraan ook de nieuwe Brugse nijverheden van de 16e eeuw niet ontsnapten (39). De wolkammers hebben daarentegen nooit een ambachtelijke organisatie te Brugge gekend. Dit is in ieder geval uitgesloten voor de periode na 1362, vermits een dergelijk ambacht ontbreekt in de lijsten van de „Vernieuwingen van de Wet”, die van dan af volledig zijn bewaard gebleven (40). Een gelijkaardige „vrijheid” kwam tot dusver in de Nederlanden alleen voor te

(38) S.A. Bg., *Ambachten*, nr 101, op de datum. Cf. noot 111.

(39) H. Van Houtte, *Histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien Régime* (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 48 afl.), Gent, 1920, p. 14-18.

(40) S. A. Bg., *Vernieuwingen van de wet*, passim. Deze mening

Verviers, waar in tegenstelling met Brugge geheel de textielnijverheid buiten het ambachtelijk kader stond (41). Wèl was een dergelijke organisatie van kammers voorzien te Hondschote, Leiden, en bijna zeker in het op ambachtelijk gebied zo konservatieve Rijsel, waar de saaidrapiers pas in 1777 formeel het recht werd toegestaan hun wol in ruwe toestand in te kopen (42).

Mag men uit de ontstentenis van een ambachtelijke organisatie besluiten tot een louter afhankelijke positie van een bepaalde industriële groep?

Waar de wolkammers te Hondschote het exclusieve recht hadden de plaatselijke garenmarkt van hun produktiewaar te voorzien (43), schijnt ook hierin voor Brugge een afwijking te hebben bestaan. Volgens het reglement van 1561 (44), bestond de bezoldiging van de klerk van de saaidrapiers voor een deel uit de inning van de boeten door de marktkramers opgelopen ingevolge

wordt eveneens bevestigd door de uitgegeven bronnen in J. F. Verbruggen, *De organisatie van de militie te Brugge in de XIVe eeuw*. - *Hand. Em.* dl. 87 (1950), p. 163-170, rakende de jaren 1316, 1321/22, 1338/40 en 1378/79 cf. tabel p. 168-169; J. de Saint-Genois, *Sceaux des métiers de Bruges*. — *Mess. des sc. hist.*, dl. X (Gent, 1842), p. 397-410, rakende 1361; en in F. De Stoop, *Particularités sur les corporations et métiers de Bruges*. — *Hand. Em.*, dl. 5 (1843), p. 133-166, rakende 1436 p. 158, en voor de 16e eeuw p. 162. — Het tegendeel wordt beweerd — evenwel zonder enig bewijsmateriaal — door O. Delepierre, *Renseignements sur la fabrication des draps à Bruges depuis le XVIe siècle jusqu'au XVIIIe siècle*. — *Hand. Em.*, dl. 3 (1841), p. 237-244, vooral p. 239; J. J. Gaillard, *De ambachten en neringen van Brugge*, Brugge, 1854, p. II, 45, alhoewel het zegel van de kammers in zijn eigen bewijsmateriaal ontbreekt, *ibidem* p. 21-27; en E. Van den Bussche, *Les métiers de Bruges. Etudes statistiques sur les corporations brugeoises*. — *La Flandre*, dl. VII (1875), p. 223-238 en 359-370, vooral p. 366. Daarbij stelt geen enkele van die auteurs zich de vraag of het wolkammen wel altijd een mannenberoep is geweest.

(41) P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle* (Bibliothèque de la Fac. de Philos. et Lettres de l'Univ. de Liège, dl. CXIV), Luik 1948, p. 255.

(42) E. Coornaert, *o.c.*, p. 185. N.W. Posthumus, *o.c.*, dl. III, p. 863. M. Vanhaeck, *o.c.*, dl. I, p. 151-159.

(43) E. Coornaert, *o.c.*, p. 186.

(44) S. A. Bg., *Hallegeboden*, 1553-1564, f° 381, 22 nov. 1561, § 1 en § 4.

overtredingen van de reglementen, en voor een ander deel uit een kleine bijdrage door de leden van hetzelfde ambacht gestort, voor zijn werk in het luiden van de bel en het noteren van betwistingen en boeten. Deken en eed van de „sayettiers” hadden daarbij het recht van inspektie. De organisatie van deze markt in handen van dit ambacht blijkt evenzeer uit latere reglementen (45). Welnu waren de regelmatige verkopers Brugse kammers geweest, dan hadden zij normaliter de organisatie van die markt, zoniet geheel dan toch voor een deel, in beheer moeten hebben. Indien de kammers daarentegen niet eens tot de inrichters behoorden van de saaigarenmarkt, hoe konden zij tenslotte nog hun mogelijke zelfstandigheid bewijzen, tenzij misschien als lid van het ambachtsbestuur van de *wolwarandatie*, een pas in 1635 opgerichte waarmerkingsdienst? Maar ook hier schitterden zij, spijt hun onderworpenheid aan de jurisdictie ervan, door hun afwezigheid (46).

De tegenstelling in de industriële organisatie tussen Brugge en Hondschote liet zich het scherpst voelen tijdens de jaren 1645-1650 toen talrijke Hondschotenaren, door de herhaalde plunderingen vanwege de Franse en Spaanse soldateska uit hun haardstede verjaagd, een veilig onderkomen kwamen zoeken in de nabijgelegen versterkte steden, waaronder Ieper en Brugge (47). Laatstgenoemde stad maakte van die inwijking dankbaar

(45) *Ibidem*, 1574-1584, f° 262, 14 aug. 1579, § 2; *ibidem*, f° 424 v., 9 febr. 1583.; *ibidem* 1584-1596, f° 605 v., § 13.

(46) *Ibidem*, 1617-1636, f° 448 v., 3 maart 1635, § 2: „Dat tot deselve warandatie bij de collegie ghestelt ende ghecoren sullen worden vijf personen, te weten, een coopman die deken ende maender wezen sal, een winckelier, een ploter, gheen (drapier) wezende, ende twee drapiers gheen ploters sijnde...”; § 7: „Welcke warandatie subject sullen wezen soo de voorschreven sayetiars als oock den coopman, velleploter, *cammers* ende generaelick alle die...”; § 10: „Tot alle welcken eynde den voorseyden deken ende eedt sullen moghen besouck doen ende acces hebben... oock ten huysse van de *cammers* ...”.

(47) E. Coornaert, *o.c.*, p. 56-58.

gebruik om naast de aldaar sedert lang gevestigde Oude Brugse of Zwarte saaihalle, eveneens op ambachtelijke basis, een afzonderlijke Hondshootse of Witte saaihalle op te richten. Door dit nieuwe ambacht voor iedereen — dus ook voor geboren Bruggelingen — open te stellen, gaf het Brugse stadsbestuur uiting van zijn vastberadenheid om de nieuwe nijverheid met alle middelen binnen die stad te behouden (48). Het reglement van de Hondshootse saaihalle bevat een artikel in verband met het kammen en „drapieren” (49), dat op zichzelf een strenge scheiding trekt tussen deze beide beroepen: „*Dan en sullen de cammers ende ketenreeders ter vente niet vermoghen daer benevens te doene ende exerceren der vooroomde neringhe* (van drapieren); *nemaer hun moeten ghenoughen met het eene ofte tandere*” (50). In deze tekst worden de kammers als volledig zelfstandigen voorgesteld: zij zijn niet alleen kammers maar tegelijk „ketenreeders” (51) en verkopers („ter vente”) van hun voortbrengst. Zij worden dus verondersteld hun wol in eigendom te hebben tot het spinnen en „ketenreeden” inbegrepen. Tegenstrijdig hiermee is het voorafgaande artikel van de keure, waarbij aan de drapiers eveneens toelating wordt gegeven te spinnen of te laten spinnen, zodat beide beroepen — die van wolkammer en drapier — mekaar op dit punt konden dekken (52).

Een stedelijke ordonnantie van 31 oktober 1647 (53) bevestigde nogmaals de splitsing, en men zou deze laatste organisatievorm als normaal voor Brugge moeten

(48) L. Gilliodts-van Severen, *Ecole Bogarde*, dl. I, p. 291, § 1 van reglement van 8 juni 1646.

(49) Drapieren: optreden als ondernemer van geheel het productieproces van het weefsel.

(50) L. Gilliodts-van Severen, *Ecole Bogarde*, dl. I, p. 391, § 3.

(51) Over het „ketenreeden”, zie hoger p. 12.

(52) L. Gilliodts-van Severen, *Ecole Bogarde*, dl. I, p. 391, § 2.

(53) S. A. Bg., *Chartes ambachten*, nr 402, f° 4 v., 31 okt. 1647: „Schepenen ghehoort het rapport ende davys van de ghecommitteerde ter tresorie, verbieden andermael an Niclays Quaillet tsa-

beschouwen, was daar niet een interpretatie ervan in een vonnis uitgesproken door de schepenen: de scheiding drapier-kammer betrof alleen alwie zich na 31 oktober 1647 in een der ambachten van de saaidrapiers liet inschrijven; alle leden die vóór die datum beide beroepen tegelijk hadden uitgeoefend, mochten dit ongehinderd verder doen (54). Wanneer men bedenkt dat die schikkingen toepasselijk waren op alle leden van beide saaihallen (55), dat daarvan de Oude Brugse of Zwarte saaihalle vóór de vestiging van de eerste Hondshoote vluchtelingen in 1645 de enige groepering was van Brugse saaidrapiers die zelfs nadien nog een zeer belangrijk deel van de plaatselijke saainering uitmaakte (56), en dat de Nieuwe Hondshoote of Witte saaihalle vóór 31 oktober 1647 reeds een uitbreiding had genomen, die pas een tiental jaar later voor een korte duur zou worden overtroffen (57), dan komt men tot de bevinding dat de

men te doen de neerynghe van sayen, ende daerbenevens te maken cammen ende ketenen op paine.. verbiedende voorts dat voortan nyemant en sal gheadmitteert worden om de voorseide neerynghe ende tcammen ende ketenen maecken tsamene te doen, *nemaer sullen ghehouden wesen hun met een oftander alleen te ghenougen...*” — Deze stedelijke ordonnantie werd niet opgetekend in de *Secrete Resolutieboeken*, 1642-1653, noch in de *Hallegeboden*, 1636-1654, noch in de *Ferieboeken van de thesauriers*, 1645-1648.

(54) S. A. Bg., *Ambachten*, nr 104, 2e bundel, proces Rochelle-Dolee contra ambachtsbesturen van beide saaihallen: Vonnis (11 maart 1650): „Schepenen... verclaren d'ordonnantie by hemlieden up requeste ghegeven den 31 octobris 1647 alleene platse heeft jeghens die vandaer voorenwaerts souden willen gheadmittert worden ter neerynghe van saydraperie ofte het cammen..., voorts dat alle deghone, die voor het gheven van voornoemde ordonnantie van 31 octobris 1647 tsamen ghedaen hebben 't voornoemde cammen ende drapieren, dat zy hierinne sullen moghen continueren by provisie ende tot ander ordonnantie van schepenen...”

(55) Cf. noten 53 en 54.

(56) Slechts gedurende de perioden 1646-1648, 1655-1665 met uitzondering voor het jaar 1662-1663 en 1675-1682 overtrof de produktie van Nieuwe Hondshoote of Witte saaien te Brugge die van de Oude Brugse of Zwarte saaien met minimum duizend en soms meerdere duizenden stuks (Naar gegevens uit S. A. Bg., *Ferieboeken van de thesauriers*, passim).

(57) S. A. Bg., *Ferieboeken van de thesauriers*, 1645-1648, op de datum, produktie 1 dec. 1646 — 30 nov. 1647: 9.825 stuks, een cij-

splitsing tussen de beroepen van kammer en drapier te Brugge ver van normaal en algemeen kan geweest zijn.

Waartoe dan die halfslachtige maatregelen van 1646 en 1647? De bewoordingen van art. 3 van het reglement van 8 juni 1646 laten duidelijk het bestaan vermoeden van een strekking onder de te Brugge gevestigde zelfstandige kammers, om naast het produktieproces van saai-garen ook dat van de verdere afwerking van het weefsel te kontrolleren (58). Reeds in het begin van dat jaar hadden de „ketenmaeckers ende vetcammers” de ambachtsbesturen van beide saaihallen verzocht als drapier te worden opgenomen, wat hen door het stadsbestuur werd geweigerd (59). Alhoewel de tekst van het verzoekschrift van de kammers niet werd teruggevonden, is het aan de hand van de toen heersende toestanden niet zo moeilijk de oorzaken van die strekking na te gaan. De zelfstandigheid van de kammers was te Brugge zeer problematisch gemaakt door het ontbreken van een juridische basis in de vorm van een eigen ambachtelijke organisatie (60). De oprichting van dergelijk ambacht had ook weinig kans op slagen, omdat de drapiers en de stedelijke overheid wel konden voorzien dat dit een hele omwenteling in hun nadeel zou veroorzaken: vrijwel alle onvrije kammers zouden hun drapier-werkgever in de steek laten om zich bij het nieuwe ambacht aan te sluiten. Als zelfstandigen zouden de vroegere loonarbeiders nu winst kunnen maken van de wol zolang de bewerkingen ervan onder hun controle stonden, maar deze vorm van decentralisatie zou ook onvermijdelijk de

fer dat alleen nog in de jaren 1658-1662 werd overtroffen. Daar onder de genoteerde getallen alle soorten saaien voorkomen verschillend in lengte en gewicht krijgt iedere vergelijking met de produktie van andere centra maar een relatieve betekenis.

(58) L. Gilliodts-van Severen, *Ecole Bogarde*, dl. I, p. 391, § 3; voor tekst zie hoger p. 16.

(59) S. A. Bg., *Ferieboeken van de thesauriers*, 1645-1648, f° 24, 3 febr. 1646.

(60) Zie hoger p. 13.

kostprijs van het weefsel doen oplopen. Wilde de Brugse stadsmagistraat met sukses een nijverheid van een plattelandscentrum naar deze stad overhevelen, dan was hij omwille van de konkurrentie die na de oorlogsjaren van uit Hondschote en andere landelijke draperiecentra onvermijdelijk weer zou opduiken, wel verplicht de bestaande gecentraliseerde produktievorm te behouden en te bevorderen. De kammers die er toch voor eigen rekening werkten kunnen alleen maar tijdelijk ingeweken Hondschotenenaren zijn geweest. De enige levenszekerheid voor deze kammers bestond dan in het laten bewerken van de wol tegen een zodanig laag loon dat de prijs van het saaigaren voor de drapier minstens even gunstig was als wanneer deze laatste hetzelfde tot „ketens” liet kammen en spinnen. Maar het gebied van lage lonen, Artesië, lag ver van Brugge af en alleen kapitaalkrachtige kammers konden de onkosten kompenseren door aldaar grote hoeveelheden wol ineens te laten bewerken (61). Dit saaigaren konden ze dan verkopen aan de uit Hondschote ingeweken drapiers, die de vroegere gewoonte — wellicht wegens het tekort binnen Brugge aan onvrije kammers — hadden behouden de nodige grondstof in garenvorm te kopen.

De slachtoffers van deze specifiek Brugse toestanden waren ongetwijfeld de minder begoede kammers, die te Hondschote persoonlijk plachten te kammen en de kamwol op het omringende platteland te laten spinnen. Wie onder hen zelfstandig wenste te blijven, kreeg evenwel een redplank toegestoken door het ambacht van de Hondschootse saaihalle, waar slechts een bespottelijk laag inkomgeld werd gevraagd: 26 d. gr. vlaams, hetzij twee penningen of één stuiver meer dan het zomerdag-

(61) Aanduidingen over invoer te Brugge rond die tijd van grote hoeveelheden gekamde wol en „ketengaeren” o.m. uit Artesië in S. A. Bg., *Ferieboeken van de thesauriers*, 1645-1648, f° 59 v., en E. Coornaert, o.c., p. 193, noot 2.

loon van een diender (62). Uit vrees voor een monopolie vanwege die kandidaten kammers-drapiers in het gebruik van saagaren, zodat de gewone drapiers hun eigen wol niet zouden bewerkt krijgen (63), werd dan art. 3 aan de keure toegevoegd dat aan de zelfstandige kammers weliswaar de deur openhield drapier te worden, maar niet „full-drapier” zoals in art. 2 wordt voorgesteld.

De verwoestingen, die in september en oktober 1647 op Hondschote neerkwamen (64), veroorzaakten een nieuwe uittocht waarvan Brugge nogmaals profiteerde. Maar tegen dat ogenblik hadden de Hondschootse technieken al vaste voet binnen die stad gekregen (65), zodat de pas aangekomen vluchtelingen door de Brugse en vroeger uit Hondschote ingeweken drapiers klaarblijkelijk als konkurrenten werden aanzien. Het is dan ook geen toeval dat precies rond die tijd - 31 oktober 1647 - een stedelijke ordonnantie werd uitgevaardigd die de scheiding kammer-drapier oplegde niet alleen aan de kammers die drapier wensten te worden zoals in art. 3 van 1646, maar aan alwie (dus ook inwijkelingen drapiers) vanaf gestelde datum een van de twee beroepen binnen Brugge wilde uitoefenen (66). Deze vorm van discriminatie tegenover de immigranten en de afwezigheid van een kammersambacht was voor de „full-drapiers” een waarborg steeds voldoende hoeveelheden grondstof en werklieden bij de hand te hebben. Tegelijk verschaftte die maatregel aan de ingeweken kammers die hun zelfstandigheid hadden weten te behouden, een nieuwe afzetgelegenheid bij de drapiers aan wie een gedeelte

(62) L. Gilliodts-van Severen, *Ecole Bogarde*, dl. I, p. 391, § 1.

(63) S. A. Bg., *Ferieboeken van de thesauriers*, 1645-1648, f° 24, 3 febr. 1646: „... ghemerct dat zij gheene ketenen en souden ghemact krijghen, nochte ooc gheene wollen ghecamt, dan ter wille ende appetyte van de voorseide cammers ende ketenmaeckers”.

(64) E. Coornaert, *o.c.*, p. 56, noot 5.

(65) Cf. noot 57.

(66) Cf. noot 54.

van het produktieproces was ontzegd. De scheiding van de twee industriële organisatievormen herstelde dus in zekere mate het evenwicht tussen de uit Hondschote ingeweken kammers en drapiers.

Vanaf het midden van de 17e eeuw hebben de Brugse kammers meer en meer van zich laten horen zodat het beeld van de plaatselijke industriële organisatie ook duidelijker wordt. Met uitzondering van de periode 1645-1650, waren de kammers vóór 1689 in dienst ofwel van de „vulleploters” (67) ofwel van de saaidrapiers. Zoals hierna zal worden aangetoond werkten ze na het openstellen in 1689 van het ambacht der „vulleploters” nog uitsluitend voor de drapiers.

Doordat de Brugse kamers niet konden beschikken over de door hen te kammen wol, zijn ze nooit een onafhankelijke tussenschakel geweest tussen wolhandelaar en saaidrapier. Of ze te Brugge ooit voor rekening van kooplieden hebben gewerkt blijft een open vraag. De afwezigheid van een soort bemiddelende categorie van zelfstandige ambachtslieden heeft ook belangrijke gevolgen gehad op economisch en sociaal vlak.

In economisch opzicht moet de prijs van de wol voor de Brugse ondernemer die haar in eerste hand van de koopman kon kopen, veel voordeliger zijn geweest dan voor de ondernemer van een andere plaats, die de wol in vorm van saagaren — en dus in tweede hand — moest kopen. Zelfs wanneer de lonen hoger lagen dan in andere lokaliteiten was het voor de Brugse drapier nog mogelijk de kostprijs van zijn saaien even laag te houden als bvb. te Hondschote (68). Die industriële concentratie

(67) Oorspronkelijk leden van het ambacht der handschoenmakers, die zich in het scheren van schapevliezen hadden gespecialiseerd. Later hielden zij zich hoofdzakelijk bezig met wolhandel (A. Van de Velde, *Van den ledere*; overdruk uit *Brugsch Handelsblad*, 7e jg., 1913, p. 23) en zelfs met het verwerken van de wol tot garen en saaien (zie daarover verder p. 32).

(68) In oktober 1557 ging Vincent Sayon, koopman, tegen een

onder toezicht van de drapier heeft waarschijnlijk veel bijgedragen tot de leefbaarheid van de Brugse draperie.

In sociaal opzicht vormden de wolkammers een niet georganiseerde groep loonarbeiders in dienst van een ondernemer die geheel het produktieproces van het weefsel beheerste. Waar een ambacht voor zich een eigen loontarief kan opeisen (69), is dit onmogelijk voor niet georganiseerden. In een saaionderneming zullen de lonen bijgevolg uiterst laag hebben gelegen waarbij iedere strekking tot verbetering nog werd tegengewerkt door de konkurrentie van kammers uit gebieden van uiterst lage lonen. Daarbij waren de kammers zeer onderhevig aan werkloosheid. In deze tak van de textielnijverheid waren minstens drie werkende getouwen nodig tegen één kammer (70). Welnu een kleine ondernemer die normaal met drie of vier getouwen werkte, kon, tijdens een van de talrijke krisissen die een exportnijverheid kenmerken, met nog amper een of twee werkende getouwen, zich niet meer de weelde veroorloven er een kammer op na te houden. Indien de ondernemer zijn wol zelf niet kamde, kon hij de nodige hoeveelheid saagaren kopen aan een „importeur”. Het ritme van toenemende werkloosheid en dalende levensstandaard versnelde

lening van duizend pond groot Vlaams, de verbintenis aan zes jaar lang alle Brugse saaien af te nemen aan dezelfde prijs als te Hondschote en gedurende de eerste maanden zelfs tegen enkele penningen minder (S. A. Bg., *Stadsrekeningen*, 1557-1558, f° 93 v.). Genaamde Sayon is zijn verbintenis nagekomen tot in 1562, jaar waarin hij de geleende som aan de stad terugbetaald heeft (*Ibidem*, 1561-1562, f° 48 v.).

(69) P. Lebrun, *o.c.*, p. 257 : het groot belang van het bestaan van een ambachtelijke organisatie in deze aangelegenheid wordt het best geïllustreerd door de houding van de arbeiders werkzaam in de „vrije” Vervierse lakenindustrie, die hun enige hoop op een lotsverbetering precies in de oprichting van zo een organisatie stelden.

(70) S. A. Bg., *Ambachten*, nr 104, 1e bundel : een gedetailleerde telling in 1733 te Brugge gehouden vermeldt 176 saaiwevers en 67 kammers. Zonder rekening te houden met de 16 personen waarvan het beroep niet nader is bepaald, geeft dit een koëfficient van iets meer dan 2,6. E. Coornaert, *o.c.*, p. 275, stelt twee wevers tegenover één kammer.

nog in de jaren van grote levensduurte, doordat een cyclische misoogst van agrarische produkten — en daarvan vormde het graan in het Oud Regiem de elementaire voedingsbasis — van aard was de afname van industriële produkten tegen te werken.

Over stakingen en relletjes zijn de nog bewaarde archiefbronnen uiterst zwijgzaam. Alleen enkele schaarse gegevens wijzen op het bestaan te Brugge van een eerder wankel sociaal evenwicht. Vermits niet allerijvingen tussen patroons en werknemers — voor zover gekend — met geweld gepaard gingen, mag in deze studie onder de term „beroeringen” niet altijd „opstand” worden verstaan, maar veeleer een nerveuze toestand van sociale spanning die in enkele gevallen een uitbarsting kon veroorzaken.

Ook niet alle bronnenmateriaal rakende de kammers of kamsters laat toe de gedragingen van die categorie werknemers van nabij te volgen, eenvoudig omdat door de aard van de bron het zwaartepunt van de kwestie kan verlegd zijn. Een voorbeeld hiervan biedt een proces van 1538 waarin een van beide partijen slechts even zinspeelt op de klachten van de kamsters, zonder er aan toe te voegen op welke manier bedoelde arbeidsters die klachten kenbaar hadden gemaakt (71). Alles was begonnen met de praktijken van enkele drapiers gericht op het geleidelijk zwaarder maken van de porties wol, die de kamsters te bewerken kregen, zonder evenredige verhoging van het kamloon. Het duurde nochtans vrij lang vooraleer bedoelde drapiers door het ambachtsbestuur werden beboet, op grond van een artikel uit de keure (72) waarin bepaald was dat die porties of *zestendeelen*

(71) R. A. Bg., *Chartes ambachten*, blauw nr 8.944: „... te meer mids troupen ende crysschen van den schamele cadmeghen, die zee-re claechden dat dezelve Joos ende meer andere de voornoemde ordonnantie niet wel en onderhouden...”

(72) R. A. Bg., *Ambachten* (registers), nr 486, f° 15 v. van de

maximum maar negen pond mochten wegen. Eén drapier weigerde die boeten te betalen, waarop het ambacht als tegenzet zijn lakens bij de loding op zij liet liggen. Ten einde raad spande de hierdoor in de knel geraakte drapier een geding in tegen de deken en vindere van zijn ambacht, die hij ervan beschuldigde reeds jarenlang in de onwettelijkheid te verkeren omdat zij de gewraakte praktijken niet van meet af aan hadden verboden (73). Had zich voor het ambachtsbestuur een onverwachte gebeurtenis voorgedaan om die reeds sedert zolang begane fout plots te herstellen? Misschien had een groep vermogende ondernemers gebruik gemaakt van een toevallig gunstige vertegenwoordiging in de leiding van het ambacht om haar positie economisch te versterken ten koste van de kleinere ondernemers, die zich moeilijk zouden kunnen handhaven bij het verplicht uitbetalen van de reglementair hogere lonen? Of hadden de kamsters vooraf — al dan niet op aanstichting van enkele rijke ondernemers — het werk neergelegd, zodat het ambachtsbestuur een voorwendsel had om het reglement door iedereen te doen eerbiedigen?

Die allusie op een mogelijk actief optreden van de kamsters in 1538 is praktisch het enige dat de 16e eeuwse

keure van 1444, § 113, amptiatie van 18 april 1461 en L. Gilliodts-van Severen, *Mémoriaux*, dl. I, p. 246, nr. 199: „Voord, zo gheeft men te kennen hoedat, omme elken die voordan in de wulle werken zal, tamelike te loonene van zinen arbeide... dat niemene... niet meer ghewichte gheoorloven en zal te ghevene voor elc zestendeel wullen, dat hy gheven zal te noppene, dan zeven ponden wullen ende een half. *Item, voor elc zestendeel wulle dat hy gheven zal te cadmene, meer dan neghen pond wullen...*”.

(73) R. A. Bg., *Chartes Ambachten*, blauw nr 8.944: „... dat hy ende andere drapiere deser stede in possessie zyn ende gheweest hebben van over thiene, twintich, dertich, veertich jaeren ende tyts meer de zestendeelen wulle, die zy zenden huerlieder cadmeghen, uut te ghevene omme die te cadmene elc zestendeel wulle blivende als die ghecamt zyn up 't ghewichte van thien ponden ende niet up neghen ponden, zonder danof mesgrepen gheweist hebbende ende hy zelve en heift datte noynt anders ghedaen van over twintich jaeren ende tyts meer...”.

Brugse dokumenten daaromtrent hebben prijsgegeven. Meer en vollediger materiaal komt pas voor vanaf het midden van de 17e eeuw.

De eerste jaren na het vredesverdrag van de Pyreneeën (1659) waren voor de Brugse textielnijverheden een ware ramp. De binnenlandse markt werd overspoeld met vreemde goederen, en de talrijke steeds op hetzelfde onderwerp terugkerende ordonnanties bewijzen hoe vergeefs de pogingen waren om de buitenlandse concurrentie in te dijken (74). De stukken fustenen die de ondernemers-fusteniërs in juli 1660 in de Berg van Barmhartigheid hadden laten belenen om hun werklieden te kunnen betalen, lagen er in januari 1661 nog (75). Zowel de saai- als de fusteinnijverheid hadden erg te lijden onder een voortdurende uitwijking niet alleen naar Hondschote (76) maar ook naar andere steden, waaronder vooral Gent zich inspande om die nieuwe industrieën aan te trekken (77). Die aderlating liet duidelijke sporen na in de produktie van Hondschootse saaien te Brugge die van 16.248 stuks in 1658/59 (1 april - 31 maart) daalde tot 10.050 stuks in 1661/62 en tot 5.168 stuks in 1662/63; eerst in 1663/64 kwam opnieuw een

(74) *Placcaeten ende ordonnantien van Brabandt*, dl. IV, f° 113, 3 maart 1660; f° 357, 23 juni 1662 en f° 359, 14 maart 1664. Verwijzingen naar dezelfde ordonnanties in *Placcaetboecken van Vlaenderen*, dl. III, p. 982.

(75) J. De Smet, *Tables de commerce*, p. 128.

(76) S. A. Bg., *Ambachten*, nr 103, 22 sept. 1660: verzoek van een saaivoller om afslag van pacht wegens „de crancke neerynghe ghecauseert door het vertrecken van XVIII of XX trappyers van zijn callanten naer het Westen...”.

(77) L. Varlez, *Les salaires dans l'industrie gantoise. I. Industrie cotonnière*. (Ministère de l'industrie et du travail. Office du travail). Brussel, 1901, p. 6 : implanting van saainijverheid uit Brugge in 1661. Intussen poogde een Brugse ondernemer, Engel van Ballenberghe, fusteinwevers naar Gent te lokken. Cf. S. A. Bg., *Hallegeboden*, 1654-1670, f° 31 v., van 19 aug. 1656, en f° 160 v., van 15 mei 1660. De studie van H. Verhe-Verkein, *De nieuwe nijverheden te Gent in de XVIIe en XVIIIe eeuw* (G. O. G. Hand. N. R. I.), Gent, 1944, p. 205-222, verstrekt geen details over de Brugse invloed.

stijging van ongeveer 2.300 stuks tegenover 1662-63 (78). Het ergst getroffen schenen de wolkammers in dienst van Brugse drapiers, want waar de gezamenlijke produktie van Oude Brugse en Nieuwe Hondschootse saaien in 1662/63 met 12 % was gedaald tegenover 1661/62 (79), bedroeg de daling van de hoeveelheid gewarandeerde (gekeurde) wol ten behoeve van de plaatselijke nijverheid in dezelfde tijdspanne zo maar 54 % om in 1663/64 weer het niveau van 1661/62 (± 80.000 pond = ± 37.120 kg.) te bereiken (80). Deze disproportie in de depressie veronderstelt een verbruik in 1662/63 van ongeveer 12.000 kg. van de vorige jaren, een hoeveelheid die waarschijnlijk door het vertrek van de Hondschootse cliënteel in garenvorm was blijven liggen.

Tegelijkertijd maakte geheel Europa een sterke stijging door van de levensduurte (81). In januari 1662 bedroeg de prijs van een hoet (172 liter) tarwe op de markt te Brugge 912 penningen groot (d.gr.) (82), prijs die nog zou oplopen tot 1248 d. gr. in april van hetzelfde jaar (83), terwijl in normale jaren de tarweprijs rond de 500 d. gr. schommelde (84). Volgens het te Brugge

(78) S. A. Bg., *Ferieboeken van de thesauriers*, 1658-1660 en 1660-1665, passim. Kritiek, cf. noot 57.

(79) *Ibidem*, 1659-1660: 16.737 stuks, met decalage van vier maanden tussen beide samengtelde soorten (Oude Brugse, 1 dec. 1659- 1 dec. 1660: 5.200, en nieuwe Hondsch. 1 april 1660-1 april 1661: 11.537); 1660-1661: 14.770 met dezelfde decalage (respectievelijk 4.720 en 10.050 stuks).

(80) Cf. noot 78; boekhoudingsjaar van de „Wolwarandatie” beginnende op 1 juni.

(81) H. Beveridge, *Weather and harvest cycles*. — *The Economic Journal*, 1921, p. 429-452, vooral grafiek, p. 431, en indices, p. 449-452.

(82) *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw)*, o.l.v. C. Verlinden (Werken uitgegeven door de Fac. van d. Lett. en Wijsb. v. d. Rijksuniversiteit te Gent. 125e afl.), Brugge 1959, p. 82.

(83) C. Custis, *Jaerboecken der stad Brugge*, 2e druk, Brugge, 1765, 3 dln., dl. III, p. 246.

(84) *Dokumenten* o.l.v. Verlinden, rakende Brugge, 17e eeuw p. 93-96, en Nieuwpoort, 1588-1791, grafiek 23, p. 552.

gebruikt „pasteboek” korrespondeerden 500 d. gr. per hoet tarwe met 34 1/2 loot (431 gr.) grof tarwebrood per stuiver (2 d. gr.), 912 d. gr. met 21 loot (262 gr.) en 1248 d. gr. met 15 7/8 loot (198 gr.). (85). Een arbeidersgezin bestaande uit een weinig geschoolde arbeider, een vrouw en twee onvolwassen kinderen die nog wat bijverdienden, kon rond die tijd — rekening gehouden met het groot aantal rustdagen — beschikken over 20 d. gr. per dag. Het gehele inkomen in januari 1662 besteed aan grof tarwebrood vertegenwoordigde voor dergelijk gezin, op een dagelijkse behoefte van 10.000 calorieën, 6.288 kal., en zou nog dalen tot 4.752 kal. in april (86). Aangenomen dat de stedelijke overheid het gewicht brood per munteenheid tijdelijk iets hoger had gebracht (87), dan nog bleef de nood van de arbeidersbevolking levend van de textielnijverheid uitzonderlijk groot.

Loongeschillen konden dus moeilijk uitblijven. Op 20 januari 1662 ontving de Brugse stadsmagistraat een rekest van de wolkammers (88). Een paar dagen nadien werden de kammers - waarschijnlijk maar een afvaardiging - en hun werkgevers op het stadshuis ontboden; daar verklaarden laatstgenoemden gezien de benarde conjunctuur onmogelijk meer voor loon te kunnen geven dan vier penningen per pond gekamde wol, alhoewel zij bereid waren een loonsverhoging toe te staan van zodra

(85) R. A. Bg., *Ambachten*, nr 26.

(86) Berekeningen naar J. Craeybeckx, *Brood en levensstandaard*. — *Bijdragen tot de prijzengeschiedenis*, dl. III, 1958, p. 133-162, vooral p. 135. Over de levensbehoeften omgerekend in calorieën, zie E. Scholliers, *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen, 1960, p. 168-178 en appendix XVII, p. 216.

(87) J. Craeybeckx, *o.c.*, p. 160-161, en A. Wyffels, *De betekenis van de niet vrije rente- en broodprijzen voor de sociaal-ekonomische geschiedenis*. — T. G., dl. 70 (1957), p. 329-339, vooral p. 333.

(88) S. A. Bg., *Ferieboeken van de thesauriers, 1660-1655*, f° 70 : de preciese inhoud van het rekest werd in het verslag van de thesauriers niet medegedeeld, wel het antwoord van de patroons.

in hun nijverheid beternis zou intreden (89). Volgens dit antwoord was het loon gekoppeld aan de economische welvaart en niet aan de levensduurte, blijkbaar omdat laatste faktor in die tijd veel te grillig was om een loonregeling mogelijk te maken. Maar bij de belofte van een loonsverhoging wisten de patroons heel goed dat die in het licht van de toen heersende graankrisis — met het daaruit voortvloeiende gevaar van nog grotere afzetmoeilijkheden — niet in de nabije toekomst mocht worden verwacht. Het is ook niet uitgesloten dat diezelfde economische malaise reeds vóór 20 januari 1662 aanleiding had gegeven tot een loonsvermindering, zodat de beloofde loonsverhoging in werkelijkheid niet meer was dan een terugkeer naar het vroegere loon.

Dit rekest heeft nooit enig positief resultaat behaald, integendeel, tussen 1662 en 1674 werd het kammersloon nog een paar maal verminderd. De laatste poging om het loon naar beneden te drukken, botste evenwel op een onverwachte tegenstand. De 4e januari 1674 rapporteerde de „burchmeester van de commune” ondermeer „*dat als ghisteren groote beroerte gheweest hadde onder de cammers doordien sij niet minder en wilden wercken als voor d'oude loon, ende dat sij aen malcanderen verboden hadden van voor geen minder loon te wercken...*” (90). Deze staking was op tweede nieuwjaardag voorbereid door vier kammers die hun beroepsgenoten (allemaal?) ten huize waren komen aanzetten voor geen minder loon dan het vroegere te werken (91). Daags

(89) *Ibidem* : „dat zij in dese conjuncture des tijts nyt meer en connen gheven dan IIII grooten van de ponde, ende als de neerynghe beter gaet dat zij meer sullen gheven...”

(90) R. A. Bg., Fonds Brugge, reg. 673, *Criminele Informatiën*, 1671-1674, op de datum.

(91) *Ibidem*, reg. 628, *Examinatieboek*, 1673-1685, f° 4 v., verhoor Charel Vifje van 4 jan. 1674 : „Charel Vifje, filius Charel, out 20 jaeren, ghebooren van Brugghe, cammer van sijnen stijle, gevraecht wie dat gheweest heeft ghisteren voor het huys van Philipe Lefevere, seght datter wel *veertich* cammers gheweest hebben, ende

daarop ontwikkelde zich van huis tot huis een soort optocht om overal het kammerswerk stil te leggen en alle werklieden mee te doen opstappen (92). Totdat een kamer, niettegenstaande de bedreigingen van een tot rond de veertig (93) stakers aangegroeide menigte, weigerde mee te doen. Enkele heethoofden vielen zijn werkplaats binnen, pleegden er geweld en eigenden zich twee kammen toe (94). Afgeschrikt door dit brutaal optreden en bevreesd voor moeilijkheden met de stedelijke overheid moet dan een kleine paniek de betogers hebben aangegrepen, zodat hun rangen tot op de helft werden uitgedund (95). Zelfs de geweldenaars

onder andere Bartholomeus (Grijnsburch) ende Amant Dutrieu, die *daechs te vooren* met noch andere cammers te weten Jan (Grijnsburch, zoon van Bartholomeus — cf. verhoor Ch. Vijfe v. 10 jan.) ende Jacops Gillis gheweest hadden t'sijnen huuse om hem te segghen dat sij voor geen minder loon en souden wercken als d'oude loon... ”.

(92) *Ibidem*, f° 5 v., verhoor Ch. Vijfe v. 10 jan. : „ seght... dat sij hem (Ritsaert de Wee) uuyt den huise ghehaelt hebben als sij omme gonghen, om te segghen datter niemant en soude wercken... ”.

(93) *Ibidem*, f° 4 v., verhoor Ch. Vijfe v. 4 jan. (cf noot 91) en Amant Dutrieu, zelfde datum : „ Amant Dutrieu, filius Paschier, out 23 jaeren, ghebooren van Ghendt, cammer van sijnen stijle, kendt dat hij als gisteren gheweest heeft voor het huys van Philippe Lefevere met noch wel *veertich* personen... ”.

(94) Van Philips Lefevere, slachtoffer van het incident, werd geen getuigenis in het informatieboek overgeschreven. Durfde hij misschien zijn werkmakers niet aanklagen? Ziehier wat zijn vrouw getuigde : „ d'huysvrauue van Philips Lefevere claecht dat ghisteren thaeren huise gheweest hebben diverssche cammers, doende diverssche rudessen, brekende twee kammen, ende dat omdat haer man met hun niet en wilde aenspannen van niet te wercken als voor d'oude loon, zeght daarvan ghekendt t'hebben Bartholomeus Grijnsburch, woonende in de Speelemansstrate, ende Amant (Dutrie) woonende in de Speelemansstrate... ” (*Ibidem*, reg. 673, 4 jan. 1674).

(95) *Ibidem*, reg. 628, f° 4 v., verhoor Ch. Vijfe v. 4 jan. (vervolg van noot 91) : „ seght dat sij ghisteren oock tsijnen huise hebben gheweest, ghevende hem twee kammen (hij was dus niet betrokken bij de inval).. seght dat sij wel *twyntich* in het ghetal waeren... ”. Aangezien Charel Vijfe geen deel uitmaakte van de optocht bij het eerste incident, en toch zeer nauwkeurige inlichtingen over de grootte van de groep en identiteit van de leiders wist te geven (cf. noten 91 en 93), moet hij dit alles van op korte afstand hebben

getuigden van weinig moed toen ze het buitgemaakte gereedschap in handen stopten van de twintigjarige Charles Vifve, onder voorwendsel dat het de morele plicht was van de jongste om de karwei van woordvoerder op te knappen. Indien de optocht werkelijk voorbij alle woningen en werkplaatsen van kambers is getrokken — zoals hogergenoemde Vifve bij zijn onderhoor verklaarde (96) — moeten de kamberswoonsten een zeer beperkte spreiding binnen Brugge hebben gehad. Alle gebeurtenissen, w.o. nog het stukslaan van de twee kammen, speelden zich in dezelfde buurt af, nml. in de Speelmanstraat, de Langestraat en het Verbrand Nieuwland. De hoofdpersonages waren eveneens in die omgeving woonachtig (97). Welnu een dergelijke concentratie van wolkammerswerkplaatsen kan de bestaande lotsverbondenheid onder die industrieel afhankelijken of onvrijen gemakkelijk hebben omgezet in een zeker solidariteitsbewustzijn, waarvan de staking van januari 1674 een uitlaat was. Dat de kambers zich die dag niet verder

gevolgd. Hij was dus bijna zeker een gebuur van Lefevere en kon in die hoedanigheid zich gemakkelijk een oordeel vormen over de omvang van de groep op twee punten van het parcours. Hij had er zelfs alle belang bij het aantal stakers bij hun aankomst aan zijn woning zo hoog mogelijk te schatten, want hoe groter het stakingspiket, hoe meer verzachtende omstandigheden voor hem pleitten. Na de handelwijze van zijn werkmakers, die hem tenslotte de kastanjes uit het vuur hadden doen halen, had hij nog minder reden hun aantal bij zijn rechters te minimaliseren. Niettemin schatte Ch. Vifve in hetzelfde verhoor de getalsterkte van het groepje op de helft van wat het voordien geweest was. Waren er wel nog zoveel betogers op dat ogenblik?

(96) *Ibidem.*, vervolg onderhoor Ch. Vifve v. 4 jan. : „ende dat sij aen hem de cammen ghaven als wesende de jonckste, ten effecte hij deselve soude omme draeghen ten huysen van de cammers, ende dat sij al mede gonghen, omdat hij confessant soude segghen dat sij voor geen minder loon souden wercken als d'oude loon, ende *dat sij gheweest hebben tot al de cammers;*” volgt dan het verhaal over de lotgevallen van de buitgemaakte kammen.

(97) *Ibidem.*, reg. 673, 4 jan., in margine naast de getuigenis van de vrouw van Lefevere, naam en adres van de aan te houden kambers : Bartholomeus Grijsenburch en zijn zoon Jan, Speelmanstraat; Jacop Gillis, bij blekerij het „Granatje” (Hoogstuk) en diens stiefvader Jacop Ritsaert uit het Timmermansstraatje.

stadinwaarts hebben gewaagd, heeft hen wellicht een drastisch optreden van hogerhand bespaard.

De eerste aanhoudingsbevelen kwamen pas 's anderen-daags en dan nog uitsluitend in verband met de incidenten (98). Naarmate de verhoren en getuigenissen meer klaarheid in de zaak brachten, kwam een lichte wijziging onder de namen van de gevangenen, met het resultaat dat twee van de vier met naam gekende opruiers — Jan Grijsenburch en Jacobs Gillis — enkele dagen nadien werden vrijgelaten. Dat de stadsmagistraat aan die kleine straatrevolutie niet zoveel belang hechtte bewijst de vrijlating van de vijf andere gevangenen amper twee weken na de gebeurtenissen (99). Had de stedelijke overheid misschien begrip voor de verzuchtingen van de wolkammers? De mogelijkheid is niet uitgesloten dat zij, in haar strijd tegen de overbelasting van de armenzorg, ook toen de werkgevers belet heeft de lonen te verminderen zoals zij dat later nog heeft gedaan (100).

Deze gematigdheid van overheidswege steekt wel schrill af tegenover de eerder bitsige toon van een resolutie genomen in augustus 1685 (101). Een weduwe saai-ondernemer, veroordeeld tot het sluiten van haar winkel, had als weerwraakmaatregel de produktie van saaien volledig stopgezet, waardoor een aantal werklieden

(98) *Ibidem* : de aanhoudingsbevelen tegen zes personen volgen op de getuigenis van de vrouw. Merkwaardig is het belang dat in de verhoren en getuigenissen gehecht wordt aan het breken van de kammen terwijl de staking niet als een misdrijf wordt aanzien.

(99) *Ibidem* : reg. 628, p. 4 v., in margine „op den 19 januarii 1674 gheslaeckt van vanghenisse op cautie juratoire Amant du Trieu, Charel Vifje, Ritsardt de Wee ende Jacques Calewier ende Bartholomeus Grijsenburch”.

(100) Cf. de gebeurtenissen van 1703 en 1767 pp. 34-35 en 36-40.

(101) L. Gilliodts-van Severen, *Ecole Bogarde*, dl. I, p. 220. De auteur spreekt ten onrechte van „les fileurs de la veuve Bayaert” in plaats van „peigneurs”. Cf. S. A. Bg. *Secrete Resolutieboekert*, 1683-1688, f° 73, 20 aug. 1685 : „Alzoo desen morgghen in caemere ghecommen waeren een groot ghetal cammers ende saeywerckers”.

ten laste vielen van de stad. De door werkloosheid getroffen kammers en wevers begaven zich in groep naar het stadhuis om er hun grieven kenbaar te maken. Toen iemand van de stadsmagistraat hen vroeg of zij misschien op aanstichten van hun werkgeefster kwamen betogen, werd prompt geantwoord „*dat sij ghecomen sijn uyt hun eyghen mouvement omdat sij niet te wercken en hadden nochte werck en wisten te krijghen...*”. Daarop kregen de betogers de verzekering dat zij voor rekening van hun veroordeelde ondernemer mochten voortwerken maar met het bevel dadelijk uit mekaar te gaan op gevaar af als „*oproerighe personen*” te worden behandeld (102). Nochtans wordt nergens gewag gemaakt van incidenten en het is weinig waarschijnlijk dat die samscholing even omvangrijk was als de optocht van 1674. De betogers waren bovendien gedekt door de houding van de ondernemer die hen op straat had gezet, en zelfs onrechtstreeks door die van de schepenen, die voordien diezelfde ondernemer hadden veroordeeld, allemaal verzachtende omstandigheden waarop de stakers van 1674 geen beroep konden doen, en die de sociale moeilijkheden van 1685 minimaliseren tot een „lock-out”.

De wolkammers zijn meer dan eens het slachtoffer geworden van stakingsdwang uitgeroepen door patroons die hiermee hun eigen belangen poogden te verdedigen, zo ondermeer in 1689 vanwege de „vellerploters”. In de loop van de 17e eeuw waren de ploters overgegaan tot het verhandelen en zelfs tot het verwerken van wol, waarbij ze in niet geringe mate werden begunstigd door een eerste keus aan grondstof afkomstig van de door hen geplote vachten (103), en door het verbod aan de dra-

(102) S. A. Bg., *Ibidem* : „wierdt hun gheseyt dat het werck aen hun niet en was verboden, ende ghelast dat zij hun terstont souden vertrecken ende separeren oft bij faute van dien dat men met hun soude handelen als met oproerighe persoonen”.

(103) Cf. noot 67.

piers van te ploten. De groeiende concurrentie vanwege deze nieuwbakken drapiers bracht de beide ambachten van de saaidrapiers ertoe via het stadsbestuur de geprivilegieerde positie van hun konkurrenten te betwisten. Hierin werden zij ook wel geholpen door hun getalsterkte, aangezien het ambacht van de „Handschoenwerckers ende velleploaters” maar zeven of acht leden telde tegenover de beide groeperingen van saaidrapiers vermoedelijk tussen 30 en 40 samen (104). Die politiek wierp vruchten af in 1688: de saaidrapiers kregen toelating schapevachten te kopen op voorwaarde die door een ploter te laten bewerken, terwijl de ploters verplicht werden al hun wollen te laten waranderen, zodat ze geen vrije keus meer hadden van wolsoorten bij het drapieren (105). Toen deze laatsten, door het negeren van die verplichtingen, een flinke boete hadden opgelopen, trad het konflikt in een kritiek stadium. De ploters weigerden nog enige „ploatwulle” te leveren aan de drapiers, die daardoor op andere wolsoorten waren aangewezen, en zetten daarenboven negentien wevers en vijf kammers op straat (106). Overtuigd van hun goed recht lieten een wever en een kammer — twee onvrijen dus — in naam van alle slachtoffers van die lock-out een rekest opstellen waarbij ze dringend om werk verzochten (107). De burgemeesters en de schepenen namen de zaak aanstonds

(104) S. A. Bg., *Hallegebodert*, 1686-1698, f° 133, 10 nov. 1690: in de proloog van dit gebod komt het regest voor van een verzoekschrift op 21 juni 1689 ingediend door deken en eed van het plotersambacht, die zich met., *zeven ofte acht supposten*” te weinig talrijk achtten om de schulden van het ambacht te kunnen afbetalen. De schatting naar het aantal saaidrapiers steunt op het aantal handtekeningen onder een rekest van 30 maart 1706 (S. A. Bg., *Ambachten*, 101, op de datum).

(105) S. A. Bg., *Ambachten*, 103, 18 juni 1688.

(106) *Ibidem*, lijst van 28 april 1689. Over het verhaal van de gebeurtenissen zie ook het proloog van het hallegebod van 2 mei 1689 in reg. *Hallegeboden*, 1686-1698, f° 75-77.

(107) S. A. Bg., *Ambachten*, 103, 25 febr. 1689: „Supplierende verthoonen reverentelyck Jan Vool ende Anthone Dannewet ende andere saeyewevers... dat sij in groot ghetal benevens de wollespinnighen hun vinden sonder werck, ter causen... deselve velleploters

ter harte : na een vergeefse tussenkomst bij de ploters, ontboden ze het ambachtsbestuur van beide saaihallen om werkverschaffing voor de ontslagen kammers en wevers te bepleiten. Reeds binnen de week na ontvangst van hoger besproken rekest werd op het stadhuis een lijst ingediend van grote saaidrapiers, die bereid waren de getroffen arbeiders te werk te stellen (108). Aldus hadden de onvrije werklieden door hun actieve houding in een geschil tussen twee groepen ondernemers, langs wettelijke weg voldoening bekomen voor hun eisen inzake werkverschaffing.

Die taktiek werd nogmaals met sukses toegepast in 1703. In tegenstelling met 1688/89 waren er nu uitsluitend wolkammers bij betrokken. Op 23 augustus ontvingen de burgemeesters en schepenen van Brugge een rekest vanwege de wolkammers waarbij het voornemen van vier drapiers werd aangeklaagd het loon van vier penningen per pond gekamde wol te verminderen tot 3 1/2 d. gr. (109). Door een stedelijke ordonnantie van 28 augustus werd die poging tot loonsvermindering verhinderd (110). Toen de „garenketens” in 1706 aanmerkelijk in prijs waren gestegen, eisten de wolkammers andermaal in een rekest gericht aan het stadsbestuur, een

hun segghen geen employ ofte werck meer te connen gheven...”. Volgens lijst van 28 april was Jan Vool een weversknecht en Anthonne Dannewet een kammer.

(108) *Ibidem*, 4 maart 1689.

(109) S. A. Bg., *Ambachten*, 101, 23 aug. 1703 : „Supplierende verthoonen reverentelycken Jan Barton, Jacob Honory, Franchois Barbier ende Servaties Rogier, hoe dat sij als wollecammers van hunnen stille in posessie sijn van met hunne meesters te wercken ten prijze van twee stuyvers van het pondt... nemaer alsoo Franchois Goddefroit, Pieter Blomme, de weduwe Deckers ende Jorinne Pijpe, oock meesters ende meesteressen in denselven stijl gheresolveert sijn... aen dese supplianten niet meer te betaelen... dan tot seven hoortiens van ider pondt...”.

(110) *Ibidem*, apostille op zelfde rekest : „Schepenen... ordonneren dat Franchois Godefroit... sullen hebben te continueren aen supplianten wollecammers te betaelen twee stuyvers van ider pondt ghecamde wolle...”.

loon van vijf penningen onder voorwendsel dat volgens de traditie hun lonen waren gekoppeld aan de marktprijs van de door hen vervaardigde produkten (111). Het was precies hetzelfde voorwendsel dat de patroons in 1662 ertoe had gebracht niet onmiddellijk een loonsverhoging toe te staan (112). Om hun eisen kracht bij te zetten gingen de kammers zelfs over tot een staking in regel, waarbij dreigingen tegen werkwilligen niet ontbraken (113). Rekest noch staking brachten hen baat bij : op bevel van de stedelijke overheid bleef hun stukloon op vier penningen gehandhaafd met streng verbod aan iedere drapier, in weerwil van de gunstiger conjunctuur, de lonen te verhogen (114). Tegen de bij naam gekende

(111) *Ibidem*, 1706 zonder nadere datum : „ volgens de houde possessie, dat is als de ketens commen te rijzen dat sij den voornoemden loon van de supplianten oock hoogher moeten betaelen, ende dat de ketens commende op legher prijs dat sij in het betalen van de voornoemden loon oock mooghen verminderen, alles naer proportie van de prijs ende ganck van de voornoemde ketens, welke op soodanighe maniere van houde tijden in possessie ende ghebruyck is gheweest, ende vermits de ketens alsnu hoogher gaen dan sij plachten, tot thien schellynghen grooten premissie wisselgeldt op het stick, soo verzoucken de supplianten over het gheseyde hun handtwerck betaelt te worden tot vijf groote van ider pont ghereede wulle... ”.

(112) Cf. noot 89.

(113) *Ibidem*, ongedateerd rekest uitgaande van de drapiers en geklasseerd onder „ 1700 ” : „ het ghebeurt dat diversche knechten hun sooverre vervoorderen van te mutineren, elckanders opmaeckende omme de supplianten te doen geven meerderen ende excessiven loon naer hemlieden goetduncken, daertoe sij oock vergaerden in troupen, ende debauchereren niet alleene met woorden die goede ghenegende, maer, dat meer is, hun dreyghen met slaeghen bij sooverre sij hun werck niet en quaemen te abandonneren ende hun met de voorseide quaetaerdighe te vervoughen, soodat de goede gheneghende soo par force als anderssints haerlieder werck moeten verlaeten, ghelijck op gisteren is ghebeurt, ende ten effecte van welke sij met tsestich ende meer vergadert hebben op de drilplaatse alwaer sij hebben ghecapaeneert, trachtende door dierghelicke indirecte middelen, wel wetende datter wulle noodich is, de supplianten naer hun discretie te bedwinghen, ende tgonne eygentlick ghebeurt door vier à vijf malcontente, die de mutin sijn maeckende... ”.

(114) *Ibidem*, apostille van 3 april op rekest van drapiers ingediend de 30e maart 1706 : „ ...interdicerende... van de loon van twee stuvers... te augmenteren op wat pretext het soude moghen wesen, op de boete van vierentwintigh ponden parisiss... ”.

stakers en opruiers (115), werden evenwel geen sankties getroffen. Merkwaardig in de rekensten van 1703 en 1706 is de groeiende durf tot het nemen van verantwoordelijkheid bij de ondertekenaars. Terwijl in dat van 1703 reeds vier namen van wolkammers voorkwamen, sloeg dat van 1706 voor die tijd alle rekords met niet minder dan 64 namen, waaraan dan nog ontbraken de vier ondertekenaars van 1703 en drie of vier van de vijf gesignaleerde „muiters” (116).

Een laatste aktie, waarbij wolkammers waren betrokken, speelde zich af in 1767 als gevolg van moeilijkheden gerezen rond het waarmerken van de saaien. Tegen het midden van de 18e eeuw had het ambachtsbestuur van de Witte Saaihalle, dat de afgewerkte stukken placht te waarmerken, daarin een zeer brede houding aangenomen, want de saaien van slechtere kwaliteit („*ghemeene qualiteydt*”) hadden twee tot drie kansen om, na wegwerking van de fouten, toch als goede te worden erkend. Daaraan werd plots een einde gesteld door een ambachtelijke resolutie van 29 maart 1763, waarbij bepaald werd dat alle saaien bij het eerste aanbod hun definitief lood zouden ontvangen (117). Dit gaf aanleiding tot een reeks betwistingen tus-

(115) *Ibidem*, achteraan stuk „1700” volgen vijf namen van verdachten.

(116) *Ibidem*, 1706 zonder nadere datum: „Supplierende verthoonen reverentelick de handtwerckers van den stijl van het wullecammen binnen deser stede, te weten, de naervolgende persoonen, Adriaen Verschelde... (in totaal 64 namen) maeckende soo t'samen de supplianten tot den nombre van sessentzestich...”

(117) S. A. Bg., *Ambachten*, 104, *Resolutieboek van Witte Saaihalle, 1750-1792*, op de datum: „Alsoo door eene onnoodsaekelijke tollerantie ofte gedooogaemheydt tot nu toe gepleegt is geworden van de witte sayen, die door deken ende eedt om hunne gemeene qualiteydt in het blauw verwezen sijn, te moogen tot twee en dryemaal ter halle presenteren om andermael confirmatie van sententie te ontfangen ofte in het wit te coomen passeren; soo ist... dat de sayen met de eerste reys dat sij ter halle sullen commen, hunne sententie sullen ontfangen, sonder verder gepresenteert te mogen worden”.

sen drapiers en waarmerkers („*warandeerders*”), waaraan de stadsmagistraat in augustus 1767 door toevoeging van twee leden aan het ambachtsbestuur meende te kunnen verhelpen (118). Die pogingen van hogerhand ondernomen om een billijker waarmerking te verkrijgen brachten blijkbaar geen resultaten op, want begin oktober van hetzelfde jaar namen vijf ondernemers van de zeventien het initiatief tot het uitroepen van een „lock-out”, waardoor ongeveer 1500 arbeiders — meestal spinsters — zonder werk vielen (119). Daar de meeste saaien door de strengere waarmerkingsmethodes in een goedkopere categorie terecht kwamen en de lonen in de saainijverheid min of meer rechtstreeks evenredig stonden tot de prijs van de produktie (120), kwamen ook de loontrekkenden in beroering. In een rekest beschuldigde een zekere Carel Daniel, onvrij werkmán, in naam van alle afgedankte „*zaeywerckers*”, de „*warandeerders*” van partijdigheid bij het vervullen van hun taak. Hij eiste ofwel de onmiddellijke rehabilitatie van hun afgevozen saaien — mits een wekelijkse vergoeding van hun achterstallig loon — ofwel een voldoende gemotiveerde afkeuring van de stukken in tegenwoordigheid van een paar afgevaardigden van de stedelijke overheid (121). In antwoord hierop ging het stadsbestuur nogmaals over

(118) S. A. Bg., *Secrete Resolutieboeken*, 1764-1773, f° 80, resolutie 8 augustus 1767.

(119) S. A. Bg., *Ambachten*, 103, bijlage van rekest van „alle de saeywerckers” ingediend op 2 okt. 1767. Voor statistieken cf. *ibidem*, 104, *Notitie vande quantiteyt wercklieden, soo spinners, cammers, wevers, caerders etc., die mits desen sijn overgeveende deken ende eedt van de Witte Saeyhalle ten jaere 1766*.

(120) Cf., voetnoten 89 en 111.

(121) S. A. Bg., *Ambachten*, 103, 2 okt. 1767: „Supplierende verthoonen reverentelijk Carel Daniel mitsgaeders alle de zaeywerckers binnen dese stadt... biddende gedient te wesen, overghemerckt hetghonne voorschreven, deken ende eedt van de witte zaeyhalle te condemneren van promptelijck alle suppliantens gemaecte zaeyen voor goet ende wel ghefabriqueert te keuren, ofte wel ter presentie van U. Ed. heeren, commissarissen aen te wijsen, waerom ende ter wat consent deselve ondeugend ende onleverbaar sijn.. ende

tot een verruiming van de betrokken „ eed ”, samen met de aanstelling van een schepen tot „ commissaris ” in die zaak en de tijdelijke opeising van alle betwiste saaien (122).

In dit veel besproken ambachtsbestuur zetelden er twee drapiers waaronder, onafgebroken sedert april 1763, een zekere Michiel Van Groeneroode, met 400 werklieden onder zich de vierde grootste ondernemer in de saainijverheid (123). Wegens zijn ijver om de stukken van zijn concurrenten naar de Zwarte Saaihalle te verwijzen, waardoor ze aan waarde verloren, had hij de bijnaam van „ *blauwen baes* ” gekregen (124). Hij werd dan ook het mikpunt van allerhande plagerijen vanwege stakende arbeiders. Zo moest hij in de namiddag van 7 oktober — een woensdag — bedreigingen aanhoren vanwege een voorbijgaande saaiweversknecht (125). Toen

mits de supplianten ter causen voorseydt hun berooft vinden van hunnen dagelijxschen loon, waarmede sij ende hunne familie moeten subsisteren, soo sal men beth voorder thunnen laste concluderen, ten fine sij gecondemneert worden aen de supplianten wekelijckx te betaelen den loon, deghonne sij van hunne respective meesters waeren genietende ”.

(122) S. A. Bg., *Secrete Resolutieboeken*, 1761-1773, f° 82 v., resolutie van 8 okt. 1767.

(123) S. A. Bg., *Ambachten*, 104, *Resolutieboek Witte Saaihalle*, 1750-1792, op de datum en *Vernieuwingen van de wet*, reg. 1731-1762, f° 212 e. v.; reg. 1762-1795 f° 259 e. v. Voor statistieken cf. 2e deel van voetnoot 119.

(124) S. A. Bg., *Ambachten*, 103, klad van informatie de 10e okt. 1767 afgenomen van M. van Groenenroode, naar aanleiding van enige plagerijen vanwege stakende werklieden. Het „ *Crimineel informatieboek* ” rakende die periode ontbreekt te Brugge, cf. R. A. Bg., *Fonds Brugge*, reg. 710 eindigt op 17 juni 1766 en reg. 711 begint pas op 1 januari 1776. Op het stadsarchief zijn alleen de kladschriften bewaard in de reeks „ *Informations criminelles* ”, pf. 3, 1767, waaraan dit dokument waarschijnlijk werd onttrokken. „ *Blauwen baes* ” omdat de lijsten van de Zwarte of Oude Brugse saaien in het blauw moesten geleverd worden; die van de Witte of Nieuwe Hondshootse soort werden daarentegen wit gelaten, cf. L. Gilliodts-van Severen, *Ecole Bogarde*, dl. I, p. 396, § 69 van het reglement van 8 juni 1646.

(125) *Ibidem*: „welcken voornoemden lesten (saaiweversknecht Forret Wildemans) passerende, seyde luyde, omdat hij die spreckt door de venster lagh: „Het is hier dat dien blauwen baes woont;

hij 's anderendaags in de vroege ochtend zijn voordeur opende, werd zijn aandacht getrokken op de bel die klonk zonder dat er iemand in de buurt was. Het effect van dit automatisch bellen bij het openen van de deur werd bereikt door een touwtje dat de appel van de bel via een deurstijl met de deureklopper verbond. Aan de appel van de bel vond hij een briefje vastgemaakt, waarvan de met inkt geschreven tekst weliswaar door de nachtelijke regen gedeeltelijk was uitgewist, maar nog niet voldoende om nog te kunnen lezen: „*ick sal u wel vinden*”. Daags daarop kreeg onze drapier-vinder het bezoek van tien of twaalf vrouwen, die hem geld kwamen vragen om inkopen te kunnen doen op de markt. Zij verweten hem dat door zijn optreden in de saaihalle hun man zonder werk was gevallen (126). Dit alles had voor resultaat dat een doodsbang geworden Van Groenenroode op het stadhuis zijn ontslag als vinder ging aanbieden, net op het ogenblik dat een ander drapier — Jozef Verplancke, sedert 8 augustus toegevoegd lid bij de „*eed*” van de Witte Saaihalle — aldaar zijn beklag kwam maken over een stakingsaanzeg vanwege enkele wolkammers, die al meer dan een week door hun werkgevers zonder werk waren gesteld. In dit verband beschuldigde J. Verplancke drie ondernemers van monopolistische neigingen omdat zij door het uitroepen van een „*lock-out*” druk poogden uit te oefenen op de waarmerkers (127). In werkelijkheid maakten vijf ondernemers deel

dien baes blauw, wij sullen hem wel vinden”, hetwelc meermals repeterende ende wijzende met sijnen vingher op hem die spreeckt, terwijlent hij door den venster lagh”.

(126) *Ibidem*: „Michiel van Groenroode... seght dat gister naermiddagh tusschen twee en drye heuren t'sijnen huysse sijn gecommen 10 à 12 vrouwspersoonen, vraeghende ofte hij hun gheldt wilde gheven om naer de marct te gaen, mitsdat hunne mans gheen werck en hadden, ende dat hij daerof d'oorsaeke was, mits hij alles in 't blauw ordonneerde opde sayhalle..”.

(127) *Ibidem*: „Joseph Verplancke, fabricateur in sayen binnen dese stadt, seght dat sijnen cammer, met naem Philippe Blander, woonende in t'Verbrande Nieuwlandt, aen hem gister morghen

uit van het komplot, waaronder zelfs de derde vinder — Andries Christoffel, met 300 arbeiders onder zich — die samen met de anderen van de „ eed ” in mei 1767 op normale wijze was verkozen (128).

Op grond van de schikkingen op 8 oktober door het kollege van schepenen genomen (129) werd het bestaande ambachtsbestuur van de Witte Saaihalle onbekwaam bevonden om nog verder te waarmerken. Enkele dagen nadien werd het ontbonden en over geheel de lijn door andere kooplieden en drapiers vervangen (130). Het maneuver door enkele grote ondernemers op de rug van de arbeidersbevolking ondernomen had zijn doel bereikt. Dat precies de wolkammers actief tussenkwamen in de uitbreiding van de „ lock-out ” naar andere ondernemingen is wel merkwaardig, in zover dat dit de vraag doet rijzen of zij door hun rebellerende werkgevers daartoe niet waren omgekocht. Zo ja, dan moet dit groepje

heeft gesegt, alsdat eenighe andere cammers, geweest hebbende ten dienste van andere fabricateurs in sayen, tenselven daghe t'sijnen huuse waeren gecommen, en aen hem geseyt hadden dat terwijlent sij niet en vroghen hij oock niet en moeste doen, ende dat sij alle de wevers van hem die spreeckt souden de schitspoelen afgehaelt hebben, mits sij niet werckende, die van Verplancken oock niet moesten wercken. Seght immers datter hier schijnt een monopolie te sijn voorscommende uytte dies dat Carel Saney, François Sany ende Pijpe alle hun sayen willen in het witte hebben, en dit niet connende gebeuren dat sij hunne knegheten hebben weghgesonden ”.

(128) Cf. noot 119.

(129) Cf. noot 122.

(130) S. A. Bg., *Vernieuwingen van de Wet, 1762-1795*, f°. 259 v. : „ Actum in camer, den 13en octobre 1767. Eodem compareerde in camer deken ende eedt van de warrandatie der witte zaeyehalle, dewelcke versoghten ontslegen te worden van hunne actuelen dienst. Wierdt geresolveert dese hunne *voluntaire demissie* te aenveerden ende hun te bedancken over hunne gedaene diensten, ende in hunne plaetse aen te stellen... ”; zelfde mededeling vanuit een ander gezichtspunt in fonds *Ambachten*, 104, *Resolutieboek Witte Saaihalle, 1750-1792*, 13 okt. 1767 : „ Desen bovenstaenden eedt is door mijnheeren van den college *gecas-seert* door het miswaranderen, bij faute van kennisse ende wetenschap, in daten 13 octobre 1767 ”.

arbeiders wel een biezondere faam als oproermakers hebben gehad.

Het hiervoor in chronologische volgorde behandelde feitenmateriaal openbaart ontegensprekelijk een grote diversiteit van sociale konflikten gaande van het vreedzaam indienen van verzoekschriften bij de stedelijke overheid tot werkstakingen en opstootjes. Zelfs in de uiterlijke aspecten van die botsingen komen nog schakeringen voor, bepaald door de partij die het initiatief in handen had genomen. Zo dient onderscheid gemaakt tussen eigenlijke werkstakingen uitgaande van loontrekkenden (1674 en 1706), en *lock-out's* uitgeroepen door de patroons (1685 en 1689) (131). De wrijvingen van 1767 vertonen in dat opzicht een gemengd karakter: uitgelokt door enkele patroons, belastten de werknemers — in het bijzonder de kammers — zich met de uitbreiding ervan. Soms beperkten de tegenstellingen tussen patroons en loontrekkenden zich tot redetwisten, waarbij de ene of andere partij druk probeerde uit te oefenen op het stadsbestuur door middel van verzoekschriften (1662 en 1703), een wapen dat ook in open konflikten gemakkelijk werd gehanteerd. Bij loongeschillen beperkten de drapiers zich hierin gewoonlijk tot een omstandig verslag over de opstandige houding van hun arbeiders ten einde de plaatselijke overheid ertoe te bewegen de rust te doen herstellen. De kammers daarentegen argumenteerden hun houding en bezwoeren de magistraat bemiddelend op te treden in het konflikt.

Aanleiding tot moeilijkheden met de werknemers was gewoonlijk een loonsvermindering (\pm 1538, 1662, 1674, 1703 en \pm 1767). Slechts eenmaal — in 1706 — legden de kammers het werk neer om loonsverhoging, maar dan precies met dezelfde argumentatie waarmee de patroons

(131) Voor nadere ontleding van de hier geciteerde gebeurtenissen, zie het chronologisch overzicht op de voorgaande bladzijden.

in 1662 een weigering tot loonsverhoging hadden gestaafd. Dit is een duidelijk bewijs dat de bestaande loonnormen door beide, in sociaal-ekonomisch opzicht tegenover elkander staande groepen werden aanvaard. Welnu volgens de gebruikelijke redenering lag niet de beweging van de levensduurte (vandaag de *index*), maar wel die van de ekonomische conjunktuur rechtstreeks aan de basis van de loonkurve. Een zekere verantwoording voor die redenering dient gezocht in de bewegingen van de graanprijzen die zich tijdens de 17e en 18e eeuw voordeden als min of meer regelmatige cyclussen — met daarin soms hevige fluctuaties (132) — zodat een ogenblikkelijke aanpassing van de lonen aan de levensduurte eenvoudig onmogelijk was. Een meer rechtstreekse norm voor het vaststellen van de lonen bood dan de prijs van de betrokken nijverheidsprodukten, waarvan de seculaire beweging of beweging van lange duur door de nivellerende werking binnen de cyclus prijzen-lonen noodzakelijk eenzelfde lijn moest volgen als die van de cerealiën. In de loonbewegingen, die zich tijdens de tweede helft van de 16e eeuw te Antwerpen in de bouw- en textiels sektor voltrokken, speelden naast monetaire en sociaal-politieke factoren voor een groot deel toch ook ekonomische factoren een voorname rol; wat niet belet dat diezelfde bewegingen tegelijkertijd als achternahinkende aanpassingen kunnen worden beschouwd van de toen bestendig stijgende levensduurte (133). Binnen de algemene conjunktuur zouden dus de ekonomische conjunktuur, de lonen en de levensduurte na verloop van tijd toch enigszins parallel lopen, maar wanneer de kurven van de ekonomische conjunktuur en van de graanprijzen uit elkaar gingen, bleven de lonen het meest door de ekonomische faktor beïnvloed (zie schets op volgende blz.).

(132) *Dokumenten* o.l.v. Verlinden, grafiek 24, p. 553.

(133) E. Scholliers, *Levensstandaard te Antwerpen*, p. 130-142.

*Schets van de bewegingen in de wolkammerslonen,
graanprijzen en economische konjunktuur*

De lonen zijn uitgedrukt in penningen Groot Vlaams (d. gr.) per pond gekamde wol.

Jaar	Loon (134)	Beweging		Ekon. Konj. (136)
		lonen (neiging)	graanprijzen (135)	
1662	4	stabiel	duurte	verslechting
1662-1673	4 à 3 1/2	dalend	dalend	id.
1674	3 1/2 à 3	id.	id.	id.
1674-1703	3 à 4	stijgend	id.	verbet. tot 1690
1703	4	naar 3 1/2	stijgend	versl. tot 1700
1706	4	naar 5	dalend	?
			id.	verbetering

(134) Lonen uit de dokumenten aangehaald bij de bespreking van de sociale beroeringen. Voor loonkwestie in 1674: R. A. Bg., *Fonds Brugge*, reg. 629, f° 4 v., verhoor van Amant Dutrieu „seght dat sy begheerden t'hebben hun oude loon *zeven oorten*”.

(135) *Dokumenten* o.l.v. Verlinden, grafiek 24, p. 553.

(136) S. A. Bg., *Ferrieboeken van de thesauriers*, passim, volgens jaarlijks aantal getoode stukken saaien en gewaarmerkte hoereelhe-den wol; en J. De Smet, *Tables du Commerce*, p. 122-130.

Mag men uit de actieve houding van de wolkammers, zowel in de stakingen als bij het goedkeuren en ondertekenen van rekesten, het bestaan afleiden van een verenigingsleven? Een onderlinge toenadering werd in dit geval vergemakkelijkt door de beperkte spreiding van de kammer woonsten, maar kon in het Oud Regiem alleen gekonkretiseerd worden in de vorm van een mutualiteit onder toezicht van het stadsbestuur (137). Iedere uitzondering op die regel, zoals de vereniging van de voldersknappen in 1539 en die van de scheepslossers in 1679, werd onmiddellijk verboden (138). De korte duur van de stakingen van de kammers tegenover de wekensoms maandenlange *lock-out's* uitgeroepen door de patroons is een duidelijke negatie van het bestaan van rijkspijsde stakingsfondsen in handen van de loontrekkenden. Zelfs al had zich een klandestiene vereniging kunnen handhaven, dan nog kon die wegens het ontbreken van een stakingsbus van weinig betekenis zijn geweest voor de maatschappelijke geschiedenis. Het organiseren van stakingen was al even gewaagd als het oprichten van een sluikse vereniging omdat de stakers hierdoor gevaar liepen als „*oproerighe personen*” te worden vervolgd (1685). Vandaar sommige aarzelingen bij de agerende werknemers, zoals de aderlating in de rangen van de betogers in 1674 onmiddellijk na de inval in een atelier, en de poging van een wever in 1689 om zijn verantwoordelijkheid af te wentelen door naast zijn handtekening er uitdrukkelijk aan toe te voegen dat hij het rekest mede onder dwang had ondertekend (139).

(137) Voorbeelden hiervan voor Brugge in E. Huys, *Duizend jaar mutualiteit bij de Vlaamse gilden*, Kortrijk, 1926, bijlagen nrs. 74-105, p. 145-210.

(138) *Ibidem*, tekst, p. 78, en L. Gilliodts-van Severen, *Etaple*, dl. III, p. 562, nr. 2213.

(139) S. A. Bg., *Ambachten*, 103, 10 juni 1689: „Libaert (handt.), zegt dat Jan Vool hem de requeste heeft aensocht te teekenen”.

Hebben die enkele akties, in weerwil van de weinig gunstige voorwaarden om vol te houden, enige resultaten opgeleverd? Een positief antwoord op die vraag geeft ons de afloop van de gebeurtenissen van 1703 en 1767 toen de dalende loonbeweging telkens werd ingedijkt, evenals van 1685, 1689 en nogmaals 1767 toen de patroons — zonder enige voldoening te hebben bekomen en zelfs met grote schade — verplicht werden hun arbeiders opnieuw werk te geven. In hoever de kamsters in 1538 aktief zijn opgetreden om het reglementair loonpeil opnieuw te bereiken, blijft een open vraag; alleen weet men dat ze bij het ambachtsbestuur van de „wollewevers” — dus van hun patroons in de oude woldraperie — „*seere claechden*” over de praktijken van sommige drapiers bij het afwegen van de porties te kammen wol zonder evenredige aanpassing van de lonen. Het ware evenwel de waarheid geweld aandoen te beweren dat die gunstige resultaten uitsluitend door toedoen van de wolkammers — zij het dan nog enkele keren in samenwerking met de wevers — waren afgedwongen. In werkelijkheid ging in alle hogergenoemde gevallen de beslissende wending uit van het stadsbestuur dat, bezorgd om de onrustwekkende groei van het armenbudget, dit onheil zoveel mogelijk trachtte te bezweren door het beschermen van een minimum bestaanszekerheid bij de werkende klasse. Die onrechtstreekse medeplichtigheid van het stedelijk gezag aan sommige stakingen komt het duidelijkst tot uiting in het uitblijven van iedere vorm van repressie tegenover de met name gekende opruiers. Alleen wanneer er doodsb bedreigingen werden geuit, zoals in 1767, of stukken vielen, zoals in 1674, trad de stad strenger op. Toen een staking onder de damastwevers te Kortrijk aanleiding gaf tot een ware volksofstand kwam zelfs de Raad van Vlaanderen zich met de kwestie bemoeien (140). Nochtans bleef de invloed zowel van de

(140) J. Bethune, *Un soulèvement des tisserands de damassés en*

stedelijke als van de landelijke overheid op de loonvorming in de textielsector vrij gering: de factoren die de conjunctuur van een exportnijverheid bepalen liggen toch grotendeels over de landsgrenzen en buiten het bereik van de binnenlandse bestuursapparaten. De gezagsdragers konden bij hun tussenkomsten ten voordele van de kammers niet eens beroep doen op een juridisch argument, want geen enkel reglement van de Brugse saainijverheid van de 16e eeuw en later voorzag een loonregeling. Zelfde onmacht blijkt al evenzeer uit de afwezigheid van maximumlonen voor wevers in de stedelijke en koninklijke ordonnanties van 1588 (141) — hoewel hierom in een voorafgaand provisioneel plakkaat was verzocht (142) — en uit de mislukte bemiddelingspoging van de stadsmagistraat in 1662.

Tenslotte betekende de „solidariteit” van stadswege op verre na nog geen bondgenootschap met het proletariaat. Toen de Brugse wolkammers in 1706 om hun rechtmatige eisen inzake loonsverhoging kracht bij te zetten, het werk neerlegden, weigerde de magistraat — klaarblijkelijk nog niet gewonnen voor het doorbreken van het maximum „loonplafond” van vier penningen

1741. — G. O. K. Kortrijk, dl. I (1903), p. 212-220. Voor inlichtingen over gelijkaardige conflicten, zie ook P. Allossery, *Het gildeleven in vroeger eeuwen*, Brugge, 1926, p. 125 en 129-130.

(141) Antwerpen: E. Scholliers, *Levensstandaard te Antwerpen*, p. 80-103, vooral p. 85-86; projecten van april-juni en loontarief van 30 juni 1588; Gent: C. Verlinden, *Twee documenten over prijzen en lonen voor Vlaanderen en Gent. — Standen en Landen*, IV (1952), p. 103-133, vooral Bijlage II, p. 129: provisionele stedelijke ordonnantie over prijzen en lonen van 11 juli 1588; Veurne: A. Viaene, *De loonregeling van 1588 voor Veurne en Veurneambacht. — Hand. Em.* dl. 72 (1929), p. 180-191, vooral vanaf p. 183: loontarief van 17 augustus 1588; Vlaanderen: *Placcaetboecken van Vlaanderen*, III, p. 1447-1453, loonordonnantie van 2 sept. 1588.

(142) C. Verlinden, *Twee documenten*, bijlage I, p. 125 e.v.: provisioneel plakkaat gericht tot de Raad van Vlaanderen v. 21 april 1588, vooral onderaan p. 126 waar de plaatselijke gezagsdragers gevraagd worden een specificatie te geven van de lonen „voir elck ambachtsman, zoe meesters als knechten, tzij causmaekers, laekensnijders, wevers, schoenmakers, schrijnwerkers, etc.”.

groot per pond gekamde wol — hun gewoonterechtelijk argument inzake loonvorming te aanvaarden. Aangezien de graanprijzen op dat ogenblik veel lager lagen dan tijdens het laatste decennium van voorgaande eeuw, misten de kammers een enige gelegenheid om hun levensstandaard gevoelig te verbeteren en zich te wapenen tegen de komende duurtjaren. Die mislukking bewijst eens te meer dat de ontevreden arbeiders pas dan op een geringe kans konden rekenen hun eisen ingewilligd te zien, wanneer de stedelijke overheid zich voor de wagen spande. Het verschijnsel van stakingen en relletjes blijft niettemin interessant om de mentaliteit van de lagere bevolkingsgroepen na te gaan, zonder daarom veel meer te betekenen dan een onderstreping van de eisen geformuleerd in de rekesten.

J. VERMAUT
Aspirant N. F. W. O.

Taalverschuivingen in West-Vlaanderen in de zeventiende en de achttiende eeuw

Onder West-Vlaanderen begrijpt men in de 18de eeuw het gebied van Veurne-Ambacht, de kasselrijen Ieper en Waasten, de roede van Menen en de steden Wervik, Poperinge en Roeselare. Dit gebied werd in 1713 terug bij de Nederlanden gevoegd, doch Wenen verbood het opnieuw als derde lid van de Staten van Vlaanderen op te nemen (1), en daardoor verloor het zijn financiële zelfstandigheid. Het werd onder toezicht van de Raad van Financiën geplaatst.

Sedert 1668 was het gebied samen met de kasselrijen Burburg, St-Winoksbergen, Belle en Kassel en de daarbij behorende steden aan Frankrijk afgestaan (2), en vormde het een Frans bestuurlijk district „La Flandre Occidentale”. Lodewijk XIV voerde er de Franse bestuursmethoden in, wat ingrijpende veranderingen meebracht. Hij onttrok de bevolking het recht over beden en belastingen te stemmen (3), en eeffende aldus de weg naar een rechtstreeks en onbeperkt gezag van de regering over het gewest. Een intendant werd er, als rechtstreekse vertegenwoordiger van de Koning, met het beheer van de politie, de justitie en de financiën belast. Hij moest bovendien instaan voor de openbare orde, hield toezicht over alle rechtbanken, vernieuwde

(1) P. LENDERS, *De politieke crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der achttiende eeuw. Bijdrage tot de geschiedenis der Aufklärung in België*. (Verhandelingen van de Kon. Vl. Acad., Wet. en Lett., Brussel 1956), blz. 7.

(2) *Veurne-Ambacht en de roede van Menen* werden door de vrede van Aken (2 mei 1668), de kasselrijen Ieper en Waasten evenals de steden Wervik en Poperinge, door de vrede van Nijmegen (17 september 1678) aan Frankrijk afgestaan. Door de vrede van Utrecht (1713) werden ze aan de Oostenrijkse Habsburgers afgestaan. Zie F. L. GANSHOF, *La Belgique au XVIIe siècle (1648-1713)*, in: L. VAN DER ESSEN, *Atlas de géographie historique de la Belgique, Carte VIII/IX*, (Brussel 1927) met bibliografie.

(3) A. DE SAINT-LEGER, *La Flandre maritime et Dunkerque sous la domination française (1659-1789)*, Paris-Lille, 1900, p. 134.

de magistraat en controleerde de rekeningen, met een woord, hij was als de Koning in dat gebied (4). Het absolutisme, dat daarbij zegevierde, toonde begrijpelijkerwijze geringe eerbied voor de taal der onderhorigen. De centralisatie, die met het absolutisme gepaard ging, had van het begin af de strekking niet alleen om de taal van het gezag boven die van de onderdanen te verheffen, maar bovendien om de onderdanen te verplichten die taal in hun betrekkingen met het gezag te gebruiken.

Nauwelijks als intendant aangesteld (december 1680) bepaalde François De Madrijs, in een uitvoerig reglement betreffende het bijhouden van de rekeningen van stad en kasselrij, „ que les feuillets de chaque compte seront cotez par premier et dernier, qu'il sera bien escrit et nettement en *françois* et relié en parchemin ” (5). Deze verordening is slechts de bevestiging van een politiek door de intendant L. Robert (6) sedert 1668 ingevoerd. Robert viseerde in genoemd jaar te Veurne de rekeningen over de jaren 1665 en 1666, die nog in het Vlaams waren opgesteld. De rekeningen over 1667 en volgende jaren worden in het Frans neergelegd. Ook te Menen is dit vanaf 1668 het geval (7). Te Roeselare, dat slechts in 1678 aangehecht werd, zijn de rekeningen van de stad en van het ambacht van 1680 af franstalig (8). Hetzelfde geldt ongetwijfeld voor Waasten (9).

(4) *Ibidem*, p. 160-170.

(5) S. A. V., Stadsrekening 1684, verordening gedateerd „ à l'hôtel de ville de Furnes, le 30 juillet 1681 ”.

(6) L. Robert, sieur de Forteville, was intendant van 1667 tot 1672 (A. DE SAINT-LEGER, *a.w.*, blz. 440).

(7) REMBRY-BARTH, *Histoire de Menin d'après les documents authentiques*. Brugge, 1881, 4 dl.; dl. I, blz. 108.

(8) B.H. DOCHY, *Geschiedenis van de stad Roeselare vanaf de oudste tijden tot heden*, Roeselare z.d. (1949), blz. 252.

(9) Slechts enkele rekeningen bleven bewaard. Deze over 1672 (R. A. Br., Kasselrij Waasten, 250) is in het Vlaams opgesteld, deze over 1706 in het Frans (L. DE SIMPEL, *L'ervahissement de la langue française en Flandre*. — *La Flandre* (1883). blz. 41-52, vooral blz. 45.

Met De Madrijs neemt de taalpolitiek vastere vormen aan. In juni 1682 bepaalt de intendant „qu'à l'advenir toutes les pièces justificatives des comptes seront en françois, de mesmes que les ordonnances sans que les magistrats s'en puissent dispenser sous quelque prétexte que ce puisse estre (10).

Tijdens zijn bestuur ook werd — ongetwijfeld op zijn voorstel — het Frans als voertaal bij het gerecht verplicht gemaakt. Het voornaamste gerechtshof van „La Flandre Occidentale” was de souvereine Raad van Doornik (11), die o.m. in burgerlijke zaken t.o.v. alle rechtbanken van het ressort, in hoger beroep vonniste. Men pleitte er uitsluitend in het Frans (12). Dit betekent dat alle processtukken door de Vlaamse rechtbanken aan de Raad overgemaakt, vertaald moesten worden (13), wat de proceskosten — de klerken die naar bladzijden betaald werden, hadden een breed uitgerokken hand — niet onaanzienlijk verhoogde. Om deze kosten te verminderen, maar bezorgd vooral om het welzijn van zijn onderdanen (!) — een foutieve vertaling (14) van de

(10) S. A. V., Reg. 339, f. 134 v°-136 v°. art. 33 „fait à Dunkerque le premier juin 1682”. A. DE SAINT-LEGER (*a.w.*, blz. 281-282) dateert de ordonnantie op 4 augustus 1684.

(11) Opgericht door Lodewijk XIV in april 1668 (A. DE SAINT-LEGER, *a.w.*, blz. 143) beter bekend onder zijn latere naam „Parlement de Tournai” of „de Flandre”.

(12) Zie o.m. een processtuk in het register van criminele processen der stad Veurne (S. A. V. Reg. 1703 f. 30-127) anno 1684. De voertaal van het proces voor de rechtbank van Veurne is Vlaams. Het vonnis door de Raad van Doornik geveld is in het Frans opgesteld.

(13) S. A. V. Reg. 361, f. 387, edict van december 1684 „ayant esté informé que dans nostre ville d'Ipres ainsi que dans toutes les autres villes et chastellenies de la Flandre Occidentale qui sont en nostre obéissance, l'on y plaide en langue flamande, en sorte que lorsque nos sujets desdites villes et chastellenies sont obligez d'aller plaider en nostre Conseil Supérieur de Tournay, et souvent pour des affaires de tres petite conséquence, de faire traduire en françois non seulement les pièces des procès, mais aussi les escritures...”.

(14) *Ibidem* „...il se trouve certaines constructions dans la langue flamende qui ne se peuvent rendre aisément en une autre, de manière que l'obmission d'un mot et quelquefois d'une virgule

processtukken „ mettrait en grand péril la vie, l'honneur et les biens des parties ” — bezorgd ook om een vlotte (!) rechtspraak (15) beval de Grote Koning „ que doresenavant et à commencer du premier mars prochain (1 maart 1685) il ne puisse plus estre plaidé dans ladite ville d'Ipres et dans toutes les autres villes et chastellenies de Flandre Occidentale qu'en langue françoise, défendons pour cette fin à tous advocats et procureurs de se plus servir de la langue flamande, soit pour plaidoyers, soit pour escritures ou autres procédures, et aux magistrats desdictes villes et chastellenies de juger les causes dans lesquelles il ne s'agira que de cent florins ou en dessous ” (16). Dit edict heeft een zekere beroering verwekt. Het trof niet enkel de Fransonkundige massa (17), doch ook het bonte personeel der lagere rechtbanken, dat soms onvoldoende de Franse taal beheerste (18).

est capable d'altérer le véritable sens d'une pièce sur laquelle roulera la décision d'un procès... ”.

(15) *Ibidem*, „ ... à ce que la justice leur soit rendue avec le plus de commodité qu'il se pourra ”.

(16) *Ibidem*, Het edict is gedateerd „ Versailles, au mois de décembre 1684 ”. Het werd ter kennis van het publiek gebracht op 25 januari 1685. Cf. C. LOOTEN. *La pénétration des lettres françaises en Flandre après le traité de Nimègue (1678)*, in: *Mélanges d'histoire littéraire générale et comparée offerts à Ferriand Baldensperger*, Parijs 1930, dl. II, blz. 79.

(17) R. A.Bg., Fonds Kasselrij Ieper, n° 5110, f° 15 v°, verzoekschrift van de afgevaardigden van West-Vlaanderen d.d. 5 februari 1685. (Uitgegeven door VAN DEN HAUTE in *Bulletin du Comité Flamand de France*, jg. 1912, blz. (80-82) „ ... il est constant qu'aussy bien dans les villes que dans la campagne il y a fort peu des gens qui sachent le françois, ce qui fait que les habitants qui devront plaider, se trouveront dans la nécessité d'abandonner aveuglement leurs causes, où il s'agira bien souvent de leurs biens, vie et honneur, à la conduite et bonne foy d'un avocat ou procureur dont ils n'entenderont point les escrits ny les plaidoyers; que les parties, aussy bien que les tesmoins, ne pourront sçavoir par eux mesme le contenu des actes et dépositions qu'ils passeront, ce qu'il fait croire qu'il s'en trouvera beaucoup qui refuseront de signer les mesmes actes ou dépositions où leur signature est nécessaire. Cette difficulté sera encore plus grande au regard de l'instruction des procès criminels, dont les interrogatoires etc. ne se pourront faire, tant en regard des tesmoins que des accusez flamens, que par le moyen des interpretes ”.

Te vergeefs drongen de gedeputeerden van „La Flandre Occidentale”, die de uitvoering van het edict onmogelijk achtten, bij Lodewijk XIV aan „que l'on puisse continuer d'y plaider dans la langue naturelle du pays dont l'usage est regardé par le peuple comme le privilège qu'est le plus cher et le plus naturel, comme il est le plus ancien”. Het edict moest, en werd dan ook, zonder meer toegepast.

Zo zijn alle processtukken in het register van criminele processen der stad Veurne, 1681-1701 (19), vanaf maart 1685 in het Frans opgesteld. De voertaal van het „Registre pour la distribution des procès du greffe des plaids de la châtellenie de Furnes, 1692-1793” (20) is tot juli 1715 uitsluitend Frans (21). Zelfs in zaken van geringere betekenis verdrong het Frans de moedertaal. In het zogenaamd proces Cortvriendt contra de Groote, dat eindigt met een veroordeling van laatstgenoemde tot een boete van 25 gulden (22), is de klacht van Cortvriendt wel in het Vlaams geformuleerd, doch de verzendingsnota (23), het pleidooi van de Groote en het vonnis zijn in het Frans opgesteld. Ook de landelijke schepenbanken leefden het edict na (24).

(18) *Ibidem.*, „tant parmi les gens destinez pour la magistrature que parmi les advocats, procureurs, baillis, greffiers, sergents et autres, il y en a une infinité que ne sçavent nullement la langue pour si bien et deument acquiter de leur charge ce qui aura nommément lieu à l'égard des justices particulières des seigneurs, dont la Flandre est remplie jusques a y en avoir plusieurs dans un seul village, lesquelles ne sont composées que des laboureurs et habitants des lieux”.

(19) S. A. V., Reg. 1703.

(20) S. A. V., Bundel 1705.

(21) Te Waasten in het register „binnen nieuwe saecken”, gaande over de jaren 1682 tot 1694, dateert de laatste Vlaamse akte van 23 februari 1685, de eerste Franse van 2 maart 1685 (L. DE SIMPEL, *a.w.*, blz. 44).

(22) S.A.V., Bundel 110, a° 1698.

(23) *Ibidem.* Op de klacht zelf is genoteerd „Le magistrat ordonne au Sr. Blauvoet, bailly de la chambre, de faire informer...”.

(24) S.A.V., Bundel 853. Losse processtukken van de schepen-

In het bestuur verliep de verfransing minder vlot, vooral toen het edict van 1682 bevoel ook de bewijsstukken der rekeningen in het Frans op te maken. Aanvankelijk zijn alleen de stukken door de magistraat van stad en kasselrij ingediend — verplaatsingskosten van leden van de magistraat en boden — in het Frans (25). Spoedig volgen de verschillende gemeentebesturen dat voorbeeld voor hun leveringsnota's (26). Vanaf 1688 zijn bijna alle overtuigingsstukken franstalig (27). Het Vlaams houdt enkel stand in een paar rekeningen ingediend door timmerlui en ander ambachtslieden (28).

Reeds in 1663 gaf Lodewijk XIV aan de magistraat van Duinkerke bevel de bestuursakten voortaan in het Frans op te stellen (29). Of een dergelijke ordonnantie voor de in 1668 en 1678 aangehechte gebieden werd uitgevaardigd is niet bekend. Wel bekleedde het Frans in de resolutieboeken van de verschillende magistraten een niet onaanzienlijke plaats. Vanaf 2 november 1701 werden alle beslissingen van de gedeputeerden van West-Vlaanderen in het Frans geformuleerd (30). In het resolutieboek van de magistraat van Veurne over de periode 9 september 1690-10 december 1695 (31) wisselen Vlaamse

bank van de heerlijkheid van het Hofland van Kassel in Oost- en Westvleteren.

(25) S.A.V., Bundel 1334, Bewijsstukken der kasselrijrekeningen a° 1682.

(26) S. A. V., Bundel 1337-1338. Bewijsstukken rekeningen a° 1683 en 1684. Op 24 gemeentebesturen, die in 1684 een leveringsnota indienen, zijn er slechts 7 die de Vlaamse taal gebruiken.

(27) S. A. V., Bundel 1352 en volgende.

(28) Zie o.a. S. A. V., Bundel 1356, bewijsstukken rekeningen a° 1690.

(29) A. DE SAINT-LEGER, *a.w.*, blz. 341, noot 1. Cf. V. CELEN. *Het Nederlands te Duinkerke door de eeuwen heen*, Antwerpen, z.d., blz. 38.

(30) R. A. Bg., Kasselrij Ieper, 1ste reeks, 5110, Reg. van Resoluties 18 juli 1680-20 augustus 1705. *Ibidem.* n° 5069, resoluties 25 november 1705 — 29 november 1715. Zie ook R. A. Bg., Kasselrij Ieper, fonds Van de Haute, n° 53, Bundel akten van de gedeputeerden van West-Vlaanderen 1695-1704 en n° 54, akten 1702-1722.

(31) S. A. V., Reg. 144.

en Franse resoluties elkaar af. De resoluties genomen tussen 2 juli 1694 en 7 november 1696 (32) zijn alle in het Frans gesteld. In het volgende register gaande van 29 november 1696 tot 2 juli 1715, vormen de in het Frans geformuleerde akten — de periode 22 december 1707 tot juli 1710 niet meegerekend — een uitzondering (33). Dat ook te Menen de magistraat zijn resoluties in het Frans formuleerde, blijkt uit verschillende akten door Rembry-Barth aangehaald (34). In Waasten tenslotte is het bestuur in 1712 volledig verfranst (35).

De briefwisseling tussen de magistraat van stad en kasselrij en de vertegenwoordigers van het vorstelijk gezag werd natuurlijk in het Frans gevoerd. Met de overige Vlaamse steden van West-Vlaanderen (36) en met ondergeschikte besturen (37) correspondeerde de magistraat in de moedertaal, althans wanneer het zaken betrof van plaatselijke aard. Zaken, die het centraal bestuur aanbelangden — volkstellingen, optekening van graanvoorraden enz. — werden evenwel én door de magistraat van de stad en kasselrij én door de magistraat van de onderscheiden gemeenten in het Frans afgehandeld (38). Dit betekent meteen dat op de plattelandse gemeenten zonet de hoofdman, dan toch de griffier, eventueel de deelsman, de Franse taal voldoende moesten beheersen. Voor het overige bleef de bestuurs-

(32) S. A. V., Reg., 145.

(33) S. A. V., Reg. 146.

(34) REMBRY-BARTH, *a.w.*, dl. III, blz. 346 en vv.

(35) L. DE SIMPEL, *a.w.*, blz. 46-47.

(36) S. A. V., Bundel 161-162, Brieven van de magistraat van Duinkerke, Ieper en Poperinge.

(37) S. A. V., Bundel 162, Brieven van de magistraat van Nieuwkapelle, Reninge, Vinkem en andere plattelandse gemeenten.

(38) Dit blijkt uit meerdere stukken in het dossier van de volkstellingen van 1693 en 1697. Niet enkel de titel der tellijsten van 1693, ook de briefwisseling in verband met de telling gevoerd, is in het Frans (D. DALLE, *De Volkstellingen te Veurne en in Veurne-Ambacht op het einde van de 17de eeuw*. K. C. G., CXX (1955), blz. 1-34, zie blz. 5 tot 10, inzonderheid blz. 7, noot 1). In 1697 zijn slechts de tellijsten van Beveren, West- en Oostvleteren in het

taal in de gemeenten zelf het Vlaams. In de gemeenterekeningen, de bedrijfsboeken en andere administratieve bescheiden zijn dan ook geen sporen van verfransing te vinden (39). De Franse taal drong in ieder geval minder sterk door in de administratie van de plattelands gemeenten dan in de stedelijke administratie.

Niet enkel de ambtenaren en bedienden, ook de massa — alhoewel minder dikwijls — kwam in aanraking met het Frans. Zo vonden wij een in het Frans opgesteld dwangbevel ondertekend door intendant Robert en gericht aan een landbouwer van Veurne-Bewesterpoort (40). Verder zijn er de in het Frans opgestelde processtukken door getuigen ondertekend (41). Vermelden wij tenslotte de verklaringen van graanbezit in 1709 opgenomen (42). Deze verklaringen, die aan de declaranten ter ondertekening voorgelegd werden, zijn alle in het Frans opgesteld. De declaranten behoren uit de aard der zaak over 't algemeen tot de meer gegoede klassen. Ongeveer 82 % (43) zijn landbouwers, die een bedrijf groter dan 5 ha uitbaten; de overige zijn kleine landbouwers

Vlaams. (Over deze laatste telling zie D. DALLE, *De volkstelling van 1697 in Veurne-Ambacht en de evolutie van het Veurnse bevolkingscijfer in de XVIIe eeuw*, in *Hand. Em.*, XC (1953), blz. 97-103 en XCI (1954), blz. 18-54). De tellijsten van de huizen die als basis moesten dienen voor de verdeling van een belasting ten belope van 1/16 van de pacht prijs van het door de belastingsplichtige betrokken huis, werden in het Vlaams opgesteld. Het register van de verdeling van de belasting zelf — een stuk dat het centraal bestuur aanbelangde — is in het Frans (Zie D. DALLE, *Pachten en bevolkingsgroepen te Veurne in 1701*, in *Hand. Em.*, XCI (1955), blz. 140-149). In 1701 werd in de kasselrij Veurne, op bevel van de intendant, een onderzoek ingesteld naar het jaarloon van knechten en meiden (S. A. V., B. 914); de lijsten door de gemeentebesturen overgemaakt zijn in het Frans opgesteld.

(39) Uitzondering dient gemaakt voor de gemeenten Houtem en Zandvoorde in de Kasselrij Ieper. (Zie verder blz. 72).

(40) S. A. V., Bundel 372, augustus 1668.

(41) S. A. V., Bundel 1809, Onderzoek in verband met een schipbreuk te Oostduinkerke.

(42) S. A. V., Bundel 1169.

(43) Berekeningen steunend op de gegevens vermeld in D.

(8 %) en niet-landbouwers (priesters, ambtenaren en handelaars) (10 %).

Ongeveer 65 % der declaranten kunnen schrijven (44); in hoever zij de Franse taal machtig zijn, is onbekend. Onderschatten wij evenwel de invloed van het dagelijkse contact met de Fransen niet. Zowel in de steden als op het platteland werden geregeld Franse soldaten bij de burgers ingekwartierd (45).

Lodewijk XIV betrok ook de kerk in zijn taalpolitiek. Op 2 augustus 1663 — kort na de aanhechting van Duinkerke en Burburg — gaf hij bevel aan de bisschoppen, Franse priesters met het catechismusonderricht te belasten (46). Verder eiste hij de aanhechting van de Vlaamse kloosters bij de Franse provincies en belette hij door de edicten van januari 1681 en mei 1683, dat de openstaande beneficiën aan niet-Franse onderdanen zouden toegekend worden (47).

Of er te Veurne — zoals dit het geval was te Waasten (48) — een „cappelaen wetende de vlaemsche ende

DALLE, *Eeri statistiek van het analphabetisme in Veurne-Ambacht in 1709*, in *Biekorf*, dl. 56, (1955) blz. 47-51.

(44) Wij stelden vast dat er een verband bestaat tussen de verspreiding van het alfabetisme en de sociale rang: kunnen schrijven 78,1 % van de landbouwers uitbaters van een groot bedrijf, 64,5 % van de uitbaters van een middelmatig bedrijf, 51,0 % van de kleine landbouwers. De betrokken niet-landbouwers behoren uit de aard der zaak tot de meer gegoede klassen, 76,2 % ervan kunnen schrijven (D. DALLE, *a.w.*, blz. 49-50).

(45) P. HEINDERIJCX, *Jaerboeken van Veurne en Veurne-ambacht*, uitgegeven door E. RONSE, Veurne, z.j. (1861), dl. IV, blz. 253, 289, 293, 322-323.

(46) A. DE SAINT-LEGER, *a.w.*, blz. 341, noot 1. V. CELEN, *Het Nederlands te Duinkerke door de eeuwen heen*, Antwerpen z.d., blz. 35.

(47) A. DE SAINT-LEGER, *a.w.*, blz. 159. De Benediktinessen van Poperinge en Menen hingen in 1690 van Val de Grâce af (REMBRY-BARTH, *a.w.*, dl. III, blz. 466). De Dominikanessen, die zich in 1697 te Menen vestigen, komen uit het klooster Dames de la Thieuloye te Atrecht (*Ibidem*, blz. 452). In 1694 wordt Martinus de Ratabon, aalmoezenier van de koning van Frankrijk, bisschop van Ieper (R. A. Bg., bisdom Ieper, 12).

(48) L. DE SIMPEL, *a.w.*, blz. 46.

fransche taele" aangesteld werd, weten wij niet. Of er te Veurne en te Ieper reeds een enkele keer in het Frans gepredikt werd, zoals dit het geval was te Duinkerke en te Sint-Winoksbergen (49), hebben wij niet kunnen achterhalen. Dat de voertaal van het bisschoppelijk bestuur het Frans was, is evenwel een feit (50).

Trachten wij thans de houding van de leidende klassen — adel, geestelijkheid en goeode burgerij — tegenover de Franse bezetting te bepalen.

Reeds vóór de aanhechting bij Frankrijk was de kennis van de Franse taal, de taal van het centraal bestuur, onontbeerlijk voor wie carrière wilde maken in de administratie. Met het centrale gezag werd in het Frans gecorrespondeerd. Fransonkundig was de leidende klasse, zelfs in de kleinere steden, bijgevolg heel zeker niet (51). Trouwens de Brugse dichter Jan Lambrecht (1629-1698) hekelt reeds in 1659 in zijn „Vlaemsche Maeght" (52) de toenemende invloed van het Frans :

„Maer vriendt, hoe wilt ghij zoo de Fransche tael versmaen,
Dat ghij soo weynich biedt voor iet om die te leeren !

Men spreeket nu anders niet bij alle groote Heeren,

Al die maer wat wil sijn, en spreeket sijn Vlaemsch nu niet,
Hetwelcke hier alom hoe langer meer geschiet".

Onmiddellijk na de aanhechting van het gewest vormde zich rond de intendant en zijn gevolg te Duinkerke,

(49) C. LOOTEN, *a.w.*, blz. 79. Er valt op te merken, dat de Kapucijnen reeds in de eerste helft van de 17e eeuw in verschillende Vlaamse steden, o.a. Ieper, Menen, een Franse predikant hadden (V. CELEN, *a.w.*, blz. 38).

(50) R. A. Bg., Kasselrij Ieper, Fonds Van de Haute, n° 275; zie ook brieven van de bisschop van Ieper in REMBRY-BARTH, *a.w.*, dl. III, blz. 466 en 484.

(51) In hun bezwaarschrift tegen het edict van december 1684 (hiervoor blz. 51-52) wijzen de gedeputeerden van West-Vlaanderen vooral op de onvoldoende kennis van de Franse taal bij de leden van de plattelandse schepenbanken.

(52) O. VAN HAUWAERT, *Historisch en critisch overzicht van het Vlaemsch Toneel in de XVIIde eeuw*, Gent 1893, blz. 71-72. De aangehaalde tekst zijn woorden die J. Lambrecht de Fransgezinde kramer in de mond legt.

rond de gouverneur en zijn staf in de andere steden van La Flandre Occidentale (53), een kern van franssprekende ambtenaren die bij de nieuwe meesters in het gevecht trachtten te komen (54). Zo Pierre-Mathieu Faulconnier (1650-1735), die zich in zijn geschiedenis van Duinkerke „plus français que le roi de France” toonde (55). Zo Michiel de Swaen, heelmeeester en groot Vlaams dichter, die Lodewijk XIV als „den grootsten van alle helden dien er oyt zijn geweest ende waarschijnlijk noch staen te komen” beschouwde (56). Zo Mr. Pieter Van

(53) A. DE SAINT-LEGER, *a.w.*, blz. 156. Te Veurne verbleef een militair gouverneur, een lieutenant van de koning, een majoor en twee adjuncten (R. A. Bg., Kasselrijek. Veurne, passim).

(54) Lodewijk XIV won o.a. de adel door het verlenen van hogere adeltitels. De zonnekoning verleende aan Filips Frans de Montmorency, burggraaf van Roeselare, de titel van prins. Te Izegem verleende de koning in 1678, de titel van prins aan Adolf Vilain van Gent; hij werd er toe gemachtigd zijn naam te veranderen in Vilain XIII (B. H. DOCHY, *a.w.*, blz. 252). In verband met de vernieuwing van de magistraat van Rijsel in 1668 schrijft de intendant Le Peletier „le nombre des bons sujets est fort petit” (A. CROQUEZ, *Louis XIV en Flandres. Les institutions, les hommes et les méthodes dans une province nouvellement annexée, 1667-1708*. Paris, 1920, blz. 237). Schrijver voegt erbij „ceux que M. Le Peletier qualifiait de bons sujets, c'étaient ceux qui étaent dévoués au Roi de France, qui avaient accepté avec joie la nouvelle domination; il y en avait, et ceux-là n'eurent pas à se plaindre de leur nouveau maître...”. In een andere brief schrijft Le Peletier dat in Vlaanderen „l'on avait beaucoup plus d'égard au profit qu'à l'honneur” (A. CROQUEZ, *a.w.* blz. 182). De Kasselse schoolmeester en rederijker Andries Steven, schrijver van een „Nieuwen Nederlandsche Voorschriftboek” (Ieper 1714) noemt als oorzaak van de verbastering van het Nederlands o.m. de ijdele waan van de Nederlanders die meer belang hechten aan geld en rijkdom dan aan de taal (J. SMEYERS, *Vlaams taal- en volksbewustzijn in het zuidnederlands geestesleven van de 18e eeuw* (Kon. Vl. Acad. voor Taal en Letterkunde), Gent, 1959, blz. 114).

(55) P. VAN DUYSE, *De Rederijkerskamers in de Nederlanden*, 2 dl., 1900-1902, dl. I, blz. 256. Faulconnier werd in 1676 hoogbaljuw van Duinkerke. Hij huwde in 1678 Anne Le Boistel, de nicht van de Franse intendant. In 1715 werd hij voorzitter van de Kamer van Koophandel te Duinkerke (A. DE SAINT-LEGER, *a.w.* blz. 19).

(56) P. VAN DUYSE, *a.w.*, blz. 256. Omtrent de vriendschap van De Swaen met een Frans ambtenaar, zie J. J. CARLIER, *Michel de Swaen et sa famille*. — C. F. F. Bull. dl. V. blz. 246-254. Omtrent de vriendschap tussen De Swaen en verscheidene leden

der Helle, de zoon van een Duinkerkse brouwer, de beschermeling van intendant Robert. Hij werd door laatstgenoemde in 1668 als voorschepen, in 1669 als „burgemeester ende landhouder van de commune” te Veurne aangesteld. „Hij was soo seer in sijne (intendant Roberts) gratie, dat dien opper-ambtenaer niets ordonneerde raeckende de politie, sonder hem daerover te raedtplegen”. Bij de vernieuwing van de magistraat „wierdender meest altijd persoonen aengesteld die bij den voornoemden Van der Helle aenbevolen waren geweest” (57).

P. Heinderijcx, de schrijver van de „Jaerboeken van Veurne ende Veurneambacht” droeg Mr. Pieter Van der Helle niet in het hart. Hij verwijt hem dat hij met de steun van de intendant voorschepen werd „nietjeghenstaende dat de commissarissen van den Coninck van Spagniën, het voorgaende jaer hem maer den seven-thiensten schepen stelden” (58). Hij zwijgt evenwel in alle talen over de snelle en schitterende carrière van zijn broeder, Mr Jean Hendrijck, „licentié es lois”, na de uitschakeling van Mr. Pieter Van der Helle. De broeder van onze auteur wordt op 26 juli 1672 „burghemeester ende landhouder van de wet”, alhoewel hij vroeger nooit deel uitmaakte van het college (59). Op 31 juli 1673 wordt hij in dit ambt bevestigd (60). Op 30 augustus daarna wordt hij als raadsheer aan de Raad van Doornik verbonden (61).

van de Duinkerkse magistraat, zie J. J. CARLIER, *Courtes notices sur quelques membres des ordres religieux nés au pays Dunkerquois*. — Ibid., V, blz. 413-414. M. de Swaen droeg zijn vertaling van de Andronicus van Campistrion aan de intendant Borentin op (C. LOOTEN, *a.w.*, blz. 80).

(57) P. HEINDERIJCX, *a.w.*, dl. IV, blz. 258-260. Van der Helle werd in 1670 afgezet wegens corruptie.

(58) P. HEINDERIJCX, *a.w.*, dl. IV, blz. 258-259.

(59) Hij was van 1669 tot 1672 griffier van de notarie (S. A. V., Bundel 113).

(60) S. A. V., Bundel 91.

(61) S. A. V., Reg., 114. P. Heinderijcx, die vóór de aanhechting

Hoezeer de adel en de goeude burgerij de gunst van de Franse heersers trachtten te winnen blijkt duidelijk bij het overlijden van de koningin van Frankrijk in 1683, wanneer „alle de eerlicke lieden (niet-magistraten) (62) van de stadt ende casselrie thunliedder besonderen coste den rouwe aennaemen ” (63).

Volgens Celen (64) zou de geestelijkheid zich uit al haar macht verzet hebben tegen de door Lodewijk XIV genomen maatregelen (65). „Zij handelde uit vaderlandsliefde en in het belang van haar zending ” schrijft hij, „zij geloofde in een herstel in die tijd van staatskundige wisselvalligheid, en werd daardoor gestijfd in haar weerstand. Dit viel haar des te gemakkelijker, daar Duinkerke en trouwens verreweg het grootste gedeelte van de Westhoek tot het bisdom Ieper behoorde en de bisschop geen rekening hield met de ingetreden staatskundige verandering ”. Dit laatste kan waar geweest zijn vóór 1678. In genoemd jaar evenwel werd ook Ieper bij Frankrijk ingelijfd. Was er nu werkelijk sprake geweest van enig verzet vanuit Ieper tegen de door Lodewijk XIV genomen maatregelen, dan zou deze wellicht niet langer gewacht hebben een Franse bisschop te Ieper aan te stellen. Welnu de bisschopszetel bleef vacant tot 1694. Alsdan werd Martinus de Ratabon, „allemoesenier van de koninck van Frankrijk ” (66) als bisschop aangesteld. Hij bleef zijn geestelijk ambt waarnemen tot in 1713.

van het gewest bij Frankrijk de twaalfde plaats in het college van burgemeesters, schepenen en landhouders bekleedde, werd in 1668 niet opgenomen in de magistraat. Pieter Van der Helle was ongetwijfeld hiervoor verantwoordelijk. Eenmaal Van der Helle uitgeschakeld, komt P. Heinderijcx opnieuw in de magistraat (S. A. V., Bundel 91).

(62) De magistraten werden hun rouwkledij uit de kas van de kasselrij vergoed.

(63) P. HEINDERIJCX, *a.w.*, dl. IV blz. 320.

(64) V. CELEN, *a.w.*, blz. 35-36.

(65) Omtrent deze maatregelen zie hiervoor blz. 56.

(66) R. A. Bg., Bisdom Ieper, n° 12.

Meerdere gegevens wijzen erop dat ook de geestelijkheid de gunst van de Franse meesters zocht te winnen. Dit blijkt niet alleen uit de houding van de Jezuiten te Duinkerke (67). Ook de geschiedenis van Aernout Terrasse levert er het bewijs van. Terrasse, die samen met enkele monniken op ten Bogaarde (Koksijde) verbleef, en er de bezittingen van de Duinenabdij (68) in de aan Frankrijk afgestane gewesten beheerde, „hadde met den intendant ende den gouverneur van Duynkercke cennisse gemaect. Hij sont hun dagelicx presenten van alle soorten van wilt ende eetwaren ” (69). Na het overlijden van Michel Bultync (21 maart 1678) stelde de koning van Spanje, op 14 april 1678, Eugenius Van de Velde als abt van ter Duinen aan. De Franse koning stelde op zijn beurt, op voorstel van de intendant Le Boistel, onder voorwendsel dat de abdij destijds te Koksijde gesticht werd, Aernout Terrasse als abt van de Duinenabdij aan (25 mei 1678) (70).

Alhoewel de Kerk het onderwijs in handen had, schijnt haar rol bij het verspreiden van de Franse taal eerder gering geweest te zijn.

In 1680, twee jaar na de aanhechting van Roeselare, verleende Lodewijk XIV aan vier Grauwe Zusters uit Izegem, die zich in september 1678 te Roeselare gevestigd hadden, toelating een klooster te stichten. De aanvondingsvoorwaarden voorzagen de oprichting van een school voor burgermeisjes, waar behalve godsdienst, welgemanierdheid en kantwerk ook de Franse taal zou onderwezen worden (71). Of er in de andere nonnen-

(67) V. CELEN, *a.w.*, blz. 36-37.

(68) De Duinenabdij werd in 1627 naar Brugge overgebracht.

(69) P. HEINDERIJCX, *a.w.*, dl. IV, blz. 299-300.

(70) P. HEINDERIJCX, *a.w.*, dl. IV, blz. 299-303. De abt van Clervaux bevestigde deze aanstelling. De benoeming van Terrasse werd in 1683 verbroken (*Ibidem*, blz. 319-320).

(71) F. DE POTTER, *Schets eener Geschiedenis van Roeselare*, Roeselare 1875, blz. 232-233.

scholen tijdens de Franse periode opgericht — Sint-Jozef te Veurne, waar sinds 1670 „daeghelicksche publieke schoole gehouden werd voor meyskens omme die te leeren lesen, schrijven, spellewercken ende nayen” (72) en de school der Benediktinessen te Menen (1690) (73) — Frans onderwezen werd, wordt nergens vermeld.

De voertaal van het secundair onderwijs was het Latijn. De levende talen waren volledig uit het programma gesloten (74). In dit onderwijs nam de opvoering van Latijnse schooldrama's een niet onbelangrijke plaats in (75). Sommige auteurs hebben gemeend te kunnen aantonen, dat in verschillende steden van de Zuidelijke Nederlanden ook Vlaamse en Franse schooldrama's opgevoerd werden (76). Zo komt De Bethune steunend op een verzameling van programma's van schoolopvoeringen in het fonds Goethals-Vercruysse (77), tot het besluit dat Franse toneelstukken opgevoerd werden te Dowaaï (78), te Sint-Winoksbergen (79), te Kortrijk

(72) F. DE POTTER, E. RONSE, P. BORRE, *Geschiedenis der stad en kastelnij van Veurne*. Gent 1873, dl. 2, blz. 156.

(73) REMBRY-BARTH, *a.w.*, dl. III, blz. 466-475.

(74) De *Ratio Studiorum* van het college St-Jan Baptist te Menen opgericht tijdens de Franse periode (1685), bepaalde „Omnes sive in area et schola, sive in platea latino tantum sermone utentur: barbarismos et solaecismos studiose declinantes, assido exercitio primariae hujus linguae perfectioni studebunt” (REMBRY-BARTH, *a.w.*, dl. III, blz. 261).

(75) De *Ratio Studiorum* van de Jezuïeten voorzag zulks. In de overeenkomst afgesloten tussen de magistraat van Veurne en de Oratorianen (13 december 1713) wordt bepaald dat jaarlijks twee toneelstukken zullen opgevoerd worden (F. DE POTTER, E. RONSE en P. BORRE, *a.w.*, dl. II, bijlage X). Zie ook *De studiorum ratione* van het college St-Jan Baptist te Menen (REMBRY-BARTH, *a.w.*, dl. III, blz. 460-462).

(76) J. DE BETHUNE, *Contribution à l'histoire du théâtre dans les anciens collèges de Belgique, spécialement à Courtrai*, — G. O. K. Kortrijk, dl. III (1909), blz. 7; F. PRIMS, *Het Vlaams toneel der Antwerpsche Augustijnen*, — V. M. K. VI. Ac., 1936, blz. 237-249; O. VAN HAUWAERT, *a.w.*, blz. 29.

(77) Bibliotheek Kortrijk.

(78) J. DE BETHUNE, *a.w.*, blz. 28, anno 1730.

(79) *Ibidem*, blz. 37-38, anno 1689, 1692, 1719, 1725, 1730, 1731, 1732.

(80), te Duinkerke (81), te Doornik (82) en te Ieper (83). Bij nader toekijken valt op, dat bedoelde stukken te Duinkerke en te Sint-Winoksbergen opgevoerd werden na de aanhechting van deze steden bij Frankrijk, te Kortrijk en te Ieper in de periode dat deze steden bij Frankrijk ingelijfd waren (84). De vraag is evenwel of de stukken waarvan sprake werkelijk in het Frans opgevoerd werden.

Prims noemt het Vlaams collegetoneel „ een inbreuk ter wille van het publiek dat men verlangt te dienen, op den geest der studiën ”. „ Men is er toe gekomen niet meer ter wille der oefening, nog minder ter wille van de Vlaamsche taal, maar ter wille van het groot publiek dat men nu eenmaal ter feestzitting kreeg ” (85). Een dergelijke argumentatie gaat niet op. Waarom deze tegemoetkoming in de jaren 1671-1686, en omstreeks 1763, wanneer een tijdlang, om de beurt, jaarlijks óf een Latijns óf een Vlaams stuk gespeeld wordt (86), en in de andere jaren niet ? Het onhoudbare van de argumentatie van Prims blijkt duidelijk wanneer men ze toepast op de Franse opvoeringen te Duinkerke, te Kortrijk en te Ieper. Niemand zal willen aanvaarden dat men in deze steden, onmiddellijk na de aanhechting bij Frankrijk, Franse stukken zou gespeeld hebben „ terwille van het groot publiek dat men nu eenmaal ter feestzitting kreeg ”.

(80) *Ibidem*, blz. 45-52, anno 1669 (2) 1673 en 1680.

(81) *Ibidem*, blz. 52-54, anno 1662, 1663, 1682, 1730 en 1731.

(82) *Ibidem*, blz. 65, anno 1661.

(83) *Ibidem*, blz. 66-71, anno 1680 en 1684.

(84) Duinkerke aangehecht 1662; St.-Winoksbergen 1668; Kortrijk 1668-1678, op 20 december 1679 werden evenwel in deze stad nog besprekingen geopend omtrent de grensbepalingen; Ieper 1678-1713.

(85) F. PRIMIS, *a.w.*, blz. 248. J. SMEYERS, *a.w.*, blz. 242, neemt de stelling van Prims over. Rekening houdend met de verfransing van de adel en de burgerij in de 18e eeuw schrijft hij : „ Het feit dat men niet in het Frans, maar in het Nederlands speelde is er des te merkwaardiger om ”.

(86) *Ibidem*, blz. 238.

In zijn „*Histoire du théâtre à Gand*”, meent P. Claeys dat de leerlingen van de hogere klassen in het Latijn, de leerlingen van de lagere en de middelklassen in de volkstaal optraden (87). Ook deze zienswijze is niet te verdedigen. Verscheidene der Latijnse programma's vermelden „*dabitur (exhibebitur) a figuristis minoribus (majoribus)*” (88).

Er valt op te merken dat geen enkel der zozegde Vlaamse of Franse stukken bewaard gebleven is (89). De bewijsvoering én van Prims én van De Bethune steunt uitsluitend op de taal waarin de programma's opgesteld werden. Geen van beide auteurs houdt rekening met het feit dat de taal waarin het programma opgesteld is, niet noodzakelijk de taal is waarin het stuk gespeeld werd. Wanneer men voor deze compendia (90) een levende taal gebruikte, dan was het opdat ook de Latijn-onkundigen van het spel zouden kunnen genieten (91).

(87) P. CLAEYS, *Histoire du théâtre à Gand*, Gent, 1892, 3 dln., dl. I, blz. 28.

(88) J. DE BETHUNE, *a.w.*, Antwerpen 4 april 1732, 28 juli 1732, 29 juli 1733; Brugge 4 januari 1627; Brussel 10 juli 1637, 27 juli 1733; Gent 26 jui 1730, 16 maart 1731, 27 juli 1731, 23 juli 1733; Kortrijk juli 1682.

(89) J. DE BETHUNE, *a.w.*, blz. 2; F. PRIMIS, *a.w.*, blz. 238; O. VAN HAUWAERT, *a.w.*, blz. 75-76.

(90) Te Veurne werden de compendia op stadskosten gedrukt. Het akkoord afgesloten tussen de Latijnse school en de magistraat van Veurne (kort na 1619) bepaalt o.m. : „ Wordt ook bij de voor-noemde heeren (magistraat) becosticht jaerelicx den druck van het compendium van tragi-comedie spel, in de vlaemsche tale, inhoudende int corte het narratif van de voorseyde tragi-comedie, danof d'exemplairen ghegheven worden an de auditeurs...”. F. DE POTTER, E. RONSE, P. BORRE, *a.w.*, dl. II, blz. 124.

(91) D. DALLE, *Historiek van het Koninklijk Atheneum te Veurne*. Veurne 1951, blz. 38. In 1621 voeren de leerlingen van de Latijnse school „ De bekeeringhe van St-Augustijn” op. Het programma van dit stuk is bewaard gebleven (Universiteitsbibliotheek Gent, B. L. 5313). Alhoewel op het programma niet uitdrukkelijk vermeld wordt, dat de opvoering in het Latijn geschiedde, is zulks uit te maken uit enkele passages van het „cort begriip”. Tweede vertoogh „ De Bisschop met zijn priesters scheidt van Monica, half verstoort, met dese woorden : *Vade, vade ita vinas... Gaet vrouwe, gaet, het is onmogelijck dat een kindt, daer een moeder soo veel traenen omme laet verloren zoude gaen*”. Vierde vertoogh „ Politia-

Bij een nauwkeurig onderzoek van de door De Bethune medegeedeelde programma's blijkt trouwens dat twee door hem in het Latijn vermelde argumenta door Sommervogel (92) in het Vlaams geciteerd worden (93). Verder is én het Vlaamse én het Latijnse programma bewaard gebleven van het stuk „Den Peys....” (Pax religione) door de leerlingen van het Jezuiëtencollege van Gent op 12 en 13 september 1659 opgevoerd (94). Meerdere programma's zijn daarenboven tweetalig: Latijn-Vlaams (95) en Vlaams-Frans (96).

Er is geen enkel overtuigend gegeven bekend om te bewijzen dat de leerlingen van de Latijnse scholen (97)

nus vertrocken zijnde, Augustinus sidt en beklaeght in een hof dat hij zijn zelve soo qualick kan verwinnen ende altijt blijft zeggghen Cras, Cras”. — „Op een stemme uten hemel: Tolle, lege, tolle, lege, dat is, neemt en leest, neemt en leest”. In 1698 laten de rederijkers van Veurne ter gelegenheid van de opvoering van Pollieucte ook Franse „cortbegrijpen” van dit stuk verspreiden (Archief rederijkerskamer Veurne, Rekening 20 juni 1698 — 16 juli 1699).

(92) C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*.

(93) J. DE BETHUNE, *a.w.*, blz. 69 en 71. Het betreft twee stukken opgevoerd door de leerlingen van het Jezuiëtencollege van Ieper respectievelijk op 14 en 15 februari 1731 en op 26 en 27 februari 1733.

(94) *Ibidem*, blz. 54. R. VAN AERDE, *Bijdrage tot de geschiedenis van het tooneel te Mechelen. Het schooldrama bij de P.P. Jezuiëten*, Mechelen, z.d. blz. 16, beweert dat zekere stukken zonder twijfel in twee talen opgevoerd werden. „Nabuchodonosor (1631), werd in het Fransch en in het Vlaemsch gespeeld”. Zijn bewering steunt op het voorhanden zijn én van een Frans én van een Vlaams programma. Het stuk werd op 9 en 10 juli 1631 opgevoerd (zie Franstalig programma n° 26) en duurde zes uur. Het klinkt onwaarschijnlijk dat de studenten twee dagen na elkaar twee versies van een stuk van dergelijke omvang zouden opgevoerd hebben. Onder n° 52 deelt Van Aerde het Vlaamse programma mee van het stuk Gonzalus Silveria (14 en 15 september 1638). Van hetzelfde stuk vond hij evenwel een Latijns programma in de Universiteitsbibliotheek van Gent.

(95) Kortrijk 1730, 1732, 1745 J. DE BETHUNE, *a.w.*, blz. 51-52). Zelfde vaststelling bij F. PRIMIS, *a.w.*, blz. 242 en bij R. VAN AERDE, *a.w.*, blz. 16.

(96) St.-Winoksbergen 1717, Kassel 1732, Ieper 1693, 1698 en 1711 J. DE BETHUNE, *a.w.*, blz. 37-45, en 68).

(97) Wij aanvaardden wel dat de stukken opgevoerd door de leerlingen van de „Catechismus van de armen” te Duinkerke in 1682,

stukken in het Vlaams of in het Frans opvoerden. Wat de franstalige programma's te Duinkerke, St-Winoksbergen (98), Ieper en Kortrijk betreft, moet het gebruik van de Franse taal eerder beschouwd worden als een poging van de prefecten van de colleges om de gunst van de verfranse magistraat (99) of van de Franse heersers te verwerven. Dit laatste blijkt trouwens duidelijk uit een paar opdrachten op de programma's van Duinkerke (100).

Belangrijk was de rol die de burgerij speelde bij het verspreiden van de Franse geest onder het gewone volk, wiens taal Vlaams bleef (101).

Belast met het politietoezicht oefenden de intendanten o.a. een streng toezicht uit op het drukken en versprei-

door de „Jonckheyte van de christelijke leeringhe” te Menen in 1663 en door de „Minderjarighe jonckheyte van de sodaliteit van net Kindeke Jesus” te Ieper in 1716 (J. DE BETHUNE, *a.w.*, blz. 84-86) in net Vlaams opgevoerd werden. Hetzelfde geldt voor de opvoeringen door „de jonckheyte van de catechismus” te Mechelen (R. VAN AERDE, *a.w.*, blz. 48).

(98) Ook Abbé CARNEL, *Documents sur l'art dramatique chez les Flamands de France. Représentations théâtrales dans les collèges des Jésuites pendant le XVIIe siècle*, — C. F. F. Bull., dl. I, blz. 38-43 en 71-72, meent dat door de studenten Franse stukken opgevoerd werden, „c'était surtout lorsque quelque personnage officiel présidait la fête” voegt hij er aan toe. Er valt op te merken dat alle zozegde Franse stukken door Carnel geciteerd, na 1668, d.i. na de aanhechting bij Frankrijk, opgevoerd werden. Ook hier mogen wij aanvaarden, dat slechts de programma's franstalig waren.

(99) De magistraat „door welcker mildheyt de jaerlijcksche prijzen aen de jonckheyte uytghedeelt werden” wordt regelmatig tot het bijwonen van de voorstellingen uitgenodigd. Zie o.m. O. VAN HAUWAERT, *a.w.*, blz. 10-11 en R. A. Bg., Kasselrij Veurne, Kasselrijrekeningen Veurne, *passim*.

(100) J. DE BETHUNE, *a.w.*, blz. 4. Het stuk gespeeld in 1663 is opgedragen „à l'honneur de son excellence Monseigneur le Marquis de Montperat, commandant les armes pour le service de Sa Majesté dans la ville de Dunkercque etc...”; het stuk van februari 1682 is opgedragen „à Monseigneur François Demadrijs, conseiller du Roy”.

(101) In zijn reeds genoemd werk wijst Steven er evenwel op dat het kleine volk de „lieden van staat en achtung” nabootst en zijn taal met allerlei franse woorden doorspekt (J. SMEYERS, *a.w.*, blz. 112-113).

den van boeken (102). Zij hebben ongetwijfeld de rol begrepen die naast de geestelijkheid de rederijderskamers, (103) konden spelen bij het verspreiden van de Franse geest in de volksklas. Zij hebben deze kamers, waar de Vlaamse taal in ere gehouden werd, niet ontbonden doch onrechtstreeks onder hun toezicht gesteld door de leidende functies in handen te geven van fransgezinde ambtenaren. Wij menen zulks te kunnen afleiden uit de studie van de ledenlijsten van de Veurnse kamer „Arm in de Borze en van Zinnen Jong” (104).

Tijdens de periode van aanhechting bij Frankrijk worden Norbert Cardinael, „schepen en cuerheer der stede ende casselrie van Veurne, watergraef en 't zijne overlijden burgmeester van de weth”, Guilielmus Blauvoet, „schepen der stede ende casselrie van Veurne” en jonkheer Jacques Beaufort achtereenvolgens tot Prins gekozen. Noch vóór noch na de aanhechting worden leden van de magistratuur of edellieden als Prins vermeld (105).

Voor de eerste maal in de geschiedenis van de Veurnse kamer worden in dezelfde spanne tijds „adelborsten” en „notabelen” — jonkheren Alexander en Frans Desalmon Delabarre in 1680, jonkheer Frans Humbeloot in 1690, mr. Judocus Boudens in 1698 en mr. Jacques Beaufort in 1707 — als leden opgenomen (106).

(102) A. DE SAINT-LEGER, *a.w.*, blz. 165.

(103) De koning rekende op de geestelijkheid „pour donner aux habitans des sentiments français” (V. CELEN, *a.w.*, blz. 37).

(104) P. BORRE *Jaarboeken der Maatschappij van rhetorika „Arm in de borze en van zinnen jong” te Veurne*. Veurne, 1868. De belangstelling van de Franse overheid voor de activiteit van de kamer blijkt o.m. uit het feit dat de Veurnse Kamer ter gelegenheid van de opvoering van Pollicuete in 1698, Franse „cortbegrijpen” laat drukken (Archief der Kamer, rekening 1698-1699), wat op de aanwezigheid van Franse overheden wijst. Van de andere kant weten wij dat te Duinkerke, Michiel de Swaen zijn vertaling van de Andronicus van Campistrion aan de intendant Barentin opdroeg (C. LOOTEN, *a.w.*, blz. 80).

(105) P. BORRE, *a.w.*, blz. 7.

(106) F. DE POTTER en P. BORRE, *Geschiedenis der rederijders-*

Onder de edellieden wordt in 1702 vermeld „Fredericq Bernier, capiteyn commandant van het regiment van Hell, ten dienste van Zijne Konincklijke Majesteit van Vranckrijcke” (107). Ook de hoofdmannen (108) zijn personen die het vertrouwen van de Franse intendant genieten: Justus Decressin (1676-1700), „heere van Balin, watergraef ende gecooren burgmeester van de wet”, de reeds genoemde jonkheer Alexander Desalmon Delabarre (1701-1706), die in 1680 — alweer een innovatie (109) — als onderhoofdman met recht van opvolging verkozen werd, Guillielmus Blauvoet (1707-1720), „schepen der stede ende casselrie” (110).

De gevolgen van deze vernieuwing der kaders lieten niet op zich wachten. In 1687 wordt, in vertaling — de vertaling werd bezorgd door Norbert Cardinael, de Prins van de kamer — een historiespel van De Quieriolet, raadsheer bij het Parlement van Rennes, opgevoerd (111). Na een gedwongen rustperiode — de Grote Coalitieoorlog (1689-1697) — wordt voor goed van wal gestoken met het spelen van Franse stukken. De titels van veertien stukken die tussen 1698 en 1713 door de rederijders gespeeld werden zijn bekend (112). Zeven ervan zijn vertalingen van Corneille, Molière of A. d'Ouville (113).

kamer van Veurne onder kernspreuk „Arm in de beurs en van zinnen jong”, Gent 1870, blz. 67.

(107) P. BORRE, *a.w.*, blz. 17.

(108) Ibidem, blz. 8.

(109) F. DE POTTER en P. BORRE, *a.w.*, blz. 54.

(110) P. BORRE, *a.w.*, blz. 17.

(111) F. DE POTTER en P. BORRE, *a.w.*, blz. 84.

(112) F. DE POTTER en P. BORRE, *a.w.*, blz. 84 en volg.

(113) Pollieucte (Polyeucte) 1698 en 1699; Het huwelijk jegens danck (Le Mariage forcé) 1704; Tchapin (Les Fourberies de Scapin) 1705; Amphytrio (Amphitryon) 1711; De geadelde Boer (Le Bourgeois gentilhomme) 1706. In laatstgenoemde klucht kan men slechts met moeite het origineel van Molière terugvinden (TH. DE RONDE, *Het Toneellevven in Vlaanderen door de eeuwen heen 1930*. Davidsfonds, Keurreeks n° 3, blz. 149). In 1713 speelde men „Het nachtspockende weeuche” van A. d'Ouville. De andere stuk-

De afstand van het gewest aan de Oostenrijkse Habsburgers vernietigde het contact met de Franse letterkunde niet. Regelmatig worden vertalingen van Pierre Corneille (114), Thomas Corneille (115), Molière (116), Racine (117), Campistron (118), Crébillon (119) en Quinault (120) opgevoerd. In de tweede helft van de 18e eeuw (121) worden bovendien ook werken van Regnard (122), Du Ryer (123), Montfleury (124) vertoond. Met Voltaire (125) wordt de hartstocht voor de verdrukten en vervolgd op het toneel gebracht. In de „Barbier van Siviliën” van Beaumarchais (126) maakt de bevolking van Veurne kennis met het toen moderne levensbesef.

ken in dezelfde tijdspanne opgevoerd zijn : Spillebout ofte doctoer; Geneveva, palsgravinne van Trier; Den beclagelicken dwanck; Idonea ende Liederick de Buck; Carel Indiana; Nikolaus, konijnck van Troyade en Eurimedon.

(114) De Cid (1715), Polyeucte (1715-1736 en 1774), Den Loogenaar (Le menteur) (1738).

(115) De sipier van sigh selven (Le géolier de soi-même) (1722).

(116) De Borgherlijcke Edelman (Le bourgeois gentilhomme) (1719); De Vreck (L'Avare) 1722 en 1792; Schappijn (Les Fourberies de Scapin) (1722, 1764, 1777 en 1789); Den Ingebeelde siecken (Le malade imaginaire) (1722 en 1723); Den doctoer jegens danck (Le médecin malgré lui) (1723); Het school der Vrouwen (L'école des femmes) (1724, 1729, 1730 en 1758); De Misanthrope (Le Misanthrope) (1724 en 1725); Amphitrio (Amphitryon) (1734, 1735, 1774 en 1783); De liefden Doctoer (L'amour médecin) (1738); Het gedwongen huwelyck (Le Mariage forcé) (1740) en Den Heer De Pourceaugnac (Monseur de...) (1774).

(117) Mithridate (1729).

(118) Andronicus (1716).

(119) Atreus ende Toyestus (Atrée et Thyeste) (1721), Radamistus en Senoby (Rhadamiste en Zénobie) (1724 en 1725).

(120) 't Spel van Astraete (Astrate) (1722, 1729 en 1758).

(121) Voor de periode 1743-1753 zijn geen vermeldingen van opgevoerde stukken voorhanden.

(122) Crispijn, testateur en getestateerde ofte den erfgenaem door list (Le légataire universel) (1762).

(123) Scevola (Scaevola) (1765).

(124) De Vrouwe rechter ende parthie (La femme juge et partie) (1754).

(125) De doodt van Julius Caesar (1754, 1762), Alzire (1773, 1783), Zaire (1775, 1776), Tancrede (1786).

(126) 1785.

Het is wel zo, dat de groei naar het Franse toneel algemeen is in de Nederlanden op het einde van de 17e eeuw. Jonkheer H. Fr. van den Brandt, de leider van „Acta viros probant” te Antwerpen, Cornelis De Bie, Adriaen Peys, allen ondergingen de invloed van het Franse toneel. Doch het sterkst voelt men die invloed in de Westhoek, in de werken van de Duinkerke dichter Michiel de Swaen (127). De Antwerpse poëet, Adriaen Peys, maakte door zijn vertalingen Molière en andere Franse auteurs toegankelijk voor het Nederlandse publiek. Die vertalingen verschenen echter alleen in de noordelijke Nederlanden waar ze tot ver in de 18e eeuw bijval oogstten (128). In de Zuidelijke Nederlanden worden, voor zover wij dit kunnen nagaan, op het einde van de 17e en in de eerste helft van de 18e eeuw, de Westhoek uitgezonderd, slechts uitzonderlijk vertalingen uit het Frans opgevoerd (129).

De uitzonderlijke plaats die de vertalingen uit het Frans op het repertoire van de Veurnse Kamer, ook na de terugkeer onder het Habsburgse Huis, innemen

(127) E. ROMBAUTS, *De letterkunde der XVIIe eeuw in Zuid-Nederland*. in : *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, dl. VI, hoofdst. III, blz. 473-479.

(128) *Ibidem*, blz. 475.

(129) TH. DE RONDE, *a.w.*, blz. 149-150, schrijft dat Molière de hele 18e eeuw door, het Vlaamse publiek in alle mogelijke vertalingen en bewerkingen voorgeschoteld wordt. Er valt op te merken dat de lijst der opgevoerde vertalingen door schrijver gepubliceerd, voor de eerste helft van de 18e eeuw, buiten Veurne, alleen opvoeringen te Hasselt (Jourdijs in 1719, en Het gedwongen Huwelijk in 1732) en te Brussel (Don Juan in 1738) vermeld worden. In de lijst van de stukken te Brussel gespeeld van 1662 tot 1713 door de Materbloem (P. DE KEYSER, *Het Vlaamsch Toneel te Brussel in de XVIIe eeuw*, — *Paginae Bibliographicae*, II (1927), blz. 515-518) wordt slechts één Franse vertaling vermeld nl. „De klucht van de ghedwonghen doctor” (naar Molière). Op het repertoire van de Brusselse Kamer De wijngaard (C. DE BAERE, *Het repertoire van de Compagnie of nieuwe Kamers van rhetorica te Brussel*, — *Jaarboek van de Kon. souvereine Hoofdkamer De Fontaine, Alst Past bi Appetite*, 1945, blz. 99-129) komt, naast het door Th. De Ronde vermelde stuk, Alzire van Voltaire (1739) voor. D. J. VAN DER MEERSCH, *Kronijk der Rederijkskamer van Audenaerde, XVIIe*,

bewijst de blijvende invloed van bijna een halve eeuw Franse bezetting op de burgers van Veurne.

In het zuiden van de provincie, te Menen en te Waasten was het met de toestand, en vooral met de nawerking van de Franse tijd, geheel anders gesteld. Daar inderdaad blijkt de Franse invloed belangrijker te zijn geweest en dieper te zijn doorgedrongen.

De Benediktinessen te Menen heten zich vanaf 1724 „Dames de Paix à Menin” (130). In een dagvaardiging van 1739 gericht aan de Dominikanessen van dezelfde stad gebruiken zij het Frans als voertaal (131). De programma's der stukken door de leerlingen van het college van Menen in 1729 en 1731 opgevoerd, zijn Franstalig (132). Zij worden aan de magistraat der stad opgedragen, waaruit blijkt dat de magistraat in sterke mate verfranst was. In de 18e eeuw trouwens zijn talrijke beslissingen van de magistraat in het Frans geformuleerd (133).

Volgens de studie van L. De Simpel (134) bediende de magistraat van Waasten zich, vanaf 1712, in zijn betrekkingen met de bevolking, uitsluitend van het Frans. In 1761 moesten de statuten van de Sint-Sebastiaansgilde in het Frans vertaald worden, „les membres de la socié-

XVIIIe en XIXe eeuwen. — *Belgisch Museum*, 1834, blz. 15-72 232-253- en 386-438) vermeldt in de eerste helft van de 18e eeuw geen enkele Franse vertaling. In St-Niklaas worden — ongetwijfeld onder invloed van een kortstondige Franse bezetting — in 1695 Schanarelle en Den geveynsde Sieckaert (naar Molière), in 1698 De Cid (naar Corneille) en in 1699 Scapin (naar Molière) opgevoerd (F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis der stad St-Niklaas*, dl. II, blz. 161). Na deze datum worden aldaar geen Franse vertalingen meer opgevoerd.

(130) REMBRY-BARTH, *a.w.*, dl. III, blz. 497.

(131) *Ibidem*, blz. 498-499.

(132) J. DE BETHUNE, *a.w.*, blz. 82.

(133) REMBRY-BARTH, *a.w.*, dl. III b, blz. 5-6 (a° 1755), blz. 9 (a° 1763), blz. 31-33 (a° 1782), blz. 56-57, (a° 1790), blz. 62 (a° 1792).

(134) L. DE SIMPEL, *a.w.*, blz. 46-47.

té ne comprenant plus le flamand" (135). Er valt op te merken dat vóór de aanhechting de akten van de magistraat alle in 't Vlaams opgesteld waren (136).

Ook te Komen (Noord), Houtem (Ieper) en Zandvoorde werd het Vlaams in het bestuur door het Frans vervangen. Vóór de aanhechting bij Frankrijk werden de rekeningen er in het Vlaams opgesteld (137), in de 18e eeuw in het Frans (138).

Door de vrede van Utrecht (13 april 1713) werden de kasselrijen Ieper, Veurne en Waasten evenals de roede van Menen, de steden Poperinge, Roeselare en

(135) *Ibidem*, blz. 50.

(136) *Ibidem*, blz. 44-45. Volgens de enquête van Coquebert de Montbret (\pm 1806) zijn Menen, Izegem, Gullegem, Bissegem en Heule (gemeenten van de vroegere roede van Menen) tweetalig, terwijl te Waasten het Frans overheerst (W. PEE, *Anderhalve eeuw taalgrensverschuiving en taaltoestand in Frans-Vlaanderen*. — Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, XVII, 1957 (overdruk : Université de Liège), blz. 6 en kaart 2).

(137) R. A. Bg., Kasselrij Ieper, eerste reeks n° 857, „Rekenynghe, bewijs ende relicqua dat doet ende overgheeft P..., ontfangher der settinghe zoo van d'uytsenden, contributiën als partien van oude remysen, coeghelt ende andersins, der prochie van Comene noort... a° 1649-1650". *Ibidem*, n° 1637, rekening van de „ontfangher van de ghilde van de edele rudder St. Jooris binnen der stede van Comene van den jaere 1660". *Ibidem*, n° 3834, „Rekeninghe, bewijs ende reliqua, die bij dezen doet H..., ontfangher van de prochie van Zandvoorde van de pointynghe van kerstmesse 1656".

(138) R. A. Bg., Kasselrij Ieper, eerste reeks n° 858-899 en 915-933: rekeningen van de „collecteur de la paroisse de Comines nord" over de jaren 1738 tot 1786. — *Ibidem*, n° 1609-1635 en 1662-1733: rekeningen van de „receveur de la paroisse de Houthem" over de jaren 1700 tot 1713 en 1719 tot 1790. *Ibidem*, n° 3835-3925, rekeningen van de „receveur de la paroisse de Santvoorde" over de jaren 1700 tot 1787. Er valt op te merken dat reeds vóór de aanhechting bij Frankrijk, het Frans in deze gemeenten een belangrijke plaats innam. Dit blijkt o.m. uit het feit dat in Zandvoorde de „ommestellynghe van de prochie, a° 1660" — de titel is in het Vlaams opgesteld — franstalig is (R.A. Bg., Kasselrij Ieper, W. de Haerne, n° 29). Zie ook in hetzelfde fonds (n° 137) het „Livre de taille de la paroisse de Santvoorde, a° 1661".

Wervik aan Karel VI overgedragen. In afwachting van de definitieve overdracht — slechts in 1720 nam Oostenrijk officieel bezit van West-Vlaanderen — werd het district van uit 's-Gravenhage bestuurd (139).

Kon de terugkeer, zoals hiervoor bleek, het verfransingsproces niet tegenhouden, toch remde hij het proces. Het Vlaams werd in eer hersteld in de rechtbanken van de kasselrijen Ieper en Veurne (140). In de resolutieboeken van de lokale magistraat en van de gedeputeerden van West-Vlaanderen verdringt het Vlaams het Frans (141).

In verschillende steden van het gewest (Veurne, Ieper, Menen en Waasten) en in het Fort van Knokke werden in uitvoering van het Barrièretractaat (1715) Hollandse garnizoenen ondergebracht (142). Ongewild kwam de bevolking in contact met het Noorden en alhoewel de verstandhouding tussen de bevolking en de garnizoenssoldaten niet steeds van wederzijds begrip

(139) Op 14 juni 1714 sturen de Staten-Generaal aan de magistraat van Veurne een in het Nederlands gestelde brief (S. A. V., bundel 93) meldende dat gedeputeerden aangesteld werden om de rekeningen te horen en de wet te vernieuwen. Wie nu een radikaal omgooien van het roer verwacht, heeft het mis voor. De briefwisseling van Ernest Pester, „commissaire de parti desdits Etat Généraux des Provinces Unie pour l'administration provisionnelle des finances des villes et chastellenie de la Flandre Maritime cédées par la France” met de magistraat van Veurne is uitsluitend Frans (S. A. V., bundel 178).

(140) In de „rolle de la viershare a° 1710-1716” (R. A. Bg., Kasselrij Ieper, 1e reeks, 4944) dateert de laatste Franse notitie van 22 december 1713, de eerste Vlaamse van 12 januari 1714. In het „registre de sentences criminelles a° 1694-1727” (*Ibidem*, n° 3532) is de eerste Vlaamse akte gedateerd 3 maart 1714. Betreffende Veurne, zie S. A. V., Bundel 1705.

(141) S. A. V., Reg., 146-147. R. A. Bg., Kasselrij Ieper 1e reeks, 5069; *Ibidem*, fonds Van de Haute n° 54.

(142) E. HUBERT, *Les garnisons de la Barrière dans les Pays-Bas Autrichiens 1715-1782. Etude d'histoire politique et diplomatique*. — Mém. Acad. Roy. Brux. Lettres, dl. LIX (1902), blz. 30. Volgens het tractaat was de getalsterkte van die garnizoenen als volgt vastgesteld: Veurne 650 manschappen, Ieper 2500, Menen 1500, Waasten en 't Fort van Knokke 15 à 20 man gedetacheerd vanuit Ieper.

getuigde (143), heeft dit hernieuwd contact met het Noorden wel enkele sporen nagelaten. Reeds in 1717 voerde de Veurnse kamer „Aerm in de beurse en van sinnen jonc”, „De tyrranighe Liefde” van de Noordnederlander Krul op (144). In 1719 wijdde ze haar nieuwe schouwburg in met de vertoning van Geraardt Brandt's „Veynzenden Torquatus” (145). In latere jaren nog werden werken van Fockenbroch, Langendijk en Vondel (146) vertoond.

Na de terugkeer herwon West-Vlaanderen zijn financiële zelfstandigheid evenwel niet, en kwam onder toezicht te staan van de Raad van Financiën (147). Dit betekent dat de rekeningen van stad en kasselrij nagezien werden door een intendant aangesteld door genoemde Raad (148). Dit betekent ook dat de lopende middelen, dit zijn de belastingen op wijn, bier, graan enz., die oorspronkelijk aan de Vier Leden behoorden, nu, zoals ten tijde van de aanhechting bij Frankrijk, bij de koninklijke bezittingen (domeinen) gevoegd werden.

Het onderzoek van het taalregime in de diensten onder toezicht van de Raad van Financiën werpt een scherp licht op de houding van het centraal gezag inzake het gebruik van talen.

Stellen wij onmiddellijk vast, dat alle rekeningen van

(143) Omtrent de conflicten tussen garnizoen en bevolking zie E. HUBERT, *a.w.*, passim.

(144) F. DE POTTER en P. BORRE, *a.w.*, blz. 85.

(145) *Ibidem*, Zie ook O. DAMBRE, *Nederlandsch cultureel gemeenschapsgevoel in eeuwen van politieke gemeenschapsondermijning, inzonderheid van Zuid-nederlandsch standpunt uit beschouwd*, 2e uitg. Antwerpen 1940, blz. 32.

(146) F. DE POTTER en P. BORRE, *a.w.*, blz. 85-87. Fockenbroch, De min in het Lazarushuis (1726 en 1728); Langendijk, Krelis Louwen (1732); Vondel, Palamedes (1733 en 1734).

(147) Zie hiervoor blz. 48.

(148) S. A. V., stadsrekeningen a° 1717; R. A. Bg., Kasselrij Veurne, Kasselrijrek. a° 1717.

stad en kasselrij door de intendant gecontroleerd, in het Frans opgesteld worden (149).

Wat de domeinen en lopende middelen betreft, deze worden door de Raad van Financiën aan de meestbiedende verpacht.

Om het ontvangen der belastingen vlot te laten verlopen, richtte de pachter-generaal ontvangstkantoren op in volgende plaatsen: Veurne, Lo, Roesbrugge, Poperinge, Ieper, Komen, Roeselare, Wervik, Menen, Izegem, Watermeulen, Waasten en Steenwerk. Een directeur, die te Ieper verbleef, leidde de organisatie. Eventuele betwistingen werden in laatste instantie beslecht door de Domaniale Kamer van Ieper (150).

De voertaal van de hele organisatie was Frans. „Au dessus des portes de chaque bureau il y a un tableau aux armes de S.M. l'Impératrice et Reine avec une inscription en français” (151). Met de ontvanger der domeinen en lopende middelen werd uitsluitend in het Frans gecorrespondeerd (152). Frans ook was de voertaal van de Domaniale Kamer te Ieper (153).

(149) S. A. V., verzameling stadsrekeningen en R. A. Bg., Kasselrij Veurne, verzameling kasselrijrekeningen. Tot het einde van het Ancien Régime blijft het Frans de voertaal van deze rekeningen. Ook te Waasten (R. A. Bg., Kasselrij Waasten, n° 24 tot 45 en 251-268) en te Menen (REMBRY-BARTH, *a.w.*, dl. III, *passim*, *uittreksels* rekeningen worden de rekeningen na 1713 verder in het Frans opgesteld. In Roeselare-stad en Roeselare-ambacht, beide ressorteren onder de kasselrij Ieper, worden de rekeningen die door de afgevaardigden van de kasselrij nagezien worden, vanaf 1713 evenwel in het Vlaams opgesteld (B. H. DOCHY, *a.w.*, blz. 252). De rekeningen van het Nieuw Gedelf (kanalen Brugge-Nieuwpoort-Veurne-Duinkerke), die door de afgevaardigden van Brugge, Veurne Duinkerke gecontroleerd worden, zijn vanaf 1719 opnieuw in het Vlaams opgesteld (S. A. V., Nieuw Gedelf, bundel 87).

(150) Gegevens ontleend aan ons onuitgegeven doctoraal proefschrift — „De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17e en de 18e eeuw”, Rijksuniversiteit Gent, 1959.

(151) S. A. V., Bundel 928, verweerschrift Walchiers. In Oost-Vlaanderen, waar de lopende middelen uitgebaat worden door de Staten van Vlaanderen, is het bord tweetalig.

(152) S. A. V., bundel 152.

(153) S. A. V., bundel 837, 838 en 839. Alle processen-verbaal

Waar de pachters-generaal aanvankelijk toch in zekere mate rekening hielden met de taal van de bevolking van het district (154) is dit niet meer het geval onder het beheer van Walchiers de Beudighien. Drie vierde van het personeel van deze Vlaminghater (155) waren Walen (156). Hun uiterst streng en arrogant (157) optreden verwekte „eene algemeene beroerte onder de lantslieden” (158). De voornaamste bron van moeilijkheden met de agenten van de domeinen schijnt het feit „dat sij (de inwoners) hunne declaratiën soo van moulage, vaclage etc. moeten doen, gheschreven in de fransche taele, als oock ter causen de conditiën domaniale rechten, contrebilietten etc. insgelijcx in de fransche taele sijn ” (159).

In een verzoekschrift aan de vorst en in een voorstel

door de agenten van de domeinen opgesteld, zijn franstalig.

(154) De bekendmaking vóór 1756 waren over 't algemeen tweetalig (S. A. V., Bundel 924). Uit de klacht der inwoners van Avekapelle (8 november 1759) en uit het verzoekschrift van de magistraat van Veurne (a° 1760) (zie S. A. V., Bundel 928) kan afgeleid worden, dat, vóór het beheer van Walchiers, de agenten van de domeinen en de lopende middelen de taal van de bevolking van het district eerbiedigden. In art. 4 van dit stuk wordt immers gezegd : „ Les employés de la ferme, par une pure nouveauté ont prétendu depuis quelque tems assujettir nos habitans de faire leurs déclarations de moulage, vaclage etc... en français ”.

(155) S. A. V., Bundel 928, verweerschrift Walchiers : „ on peut même adjoutter à l'égard des sujets nés flamands, qui sont employés dans la ferme, que sans leur faire du tort ils sont les plus faibles sujets quoique cependant hommes sans reproches... Le rescribant fera encore observer au remonstrans qu'il n'a jamais essuï de perte et bancqueroute dans sa ferme que par des employés qui étaient flamands.., d'où l'on laisse à juger ce que deviendrait la ferme, si l'on devoit y employé des pareils flamands à la place de tant de sujets d'honneur et de probité qui y sont depuis leur jeunesse ”.

(156) *Ibidem* : „ Mais si tous ceux, qui ne sont pas nés flamands, devoient être inhabile... il est certain qu'il faudrait commencer par remercier au moins les trois quarts des officiers supérieurs et autres employés de la ferme ”.

(157) Zie verder noot 166.

(158) S. A. V., Bundel 928, Camerbrief 2 november 1759. Zie ook verder blz. 79.

(159) S. A. V., Bundel 928, Extrait uyt den resolutiebouck van Avekapelle, 8 november 1759. De inwoners van Avekapelle voegen er aan toe : „ want op deze prochie (ghelijck misschien op andere prochiën binnen de casselrie) weinigh personen gevonden worden

tot hervorming van de pachtvoorwaarden der domeinen worden deze grieven herhaald, en dringen de magistraat van de stad en kasselrij Veurne en de gedeputeerden van West-Vlaanderen er op aan :

dat de bekendmakingen tweetalig zouden zijn, of dat althans de toelating zou verleend worden de franstalige ordonnantiën te vertalen (160),

dat enkel tweetalige agenten door de pachter-generaal van de domeinen zouden aangesteld worden (161),

dat de inwoners hun verklaringen naar keuze in het Vlaams of in het Frans zouden mogen neerleggen en dat de ontvangstbewijzen door de agenten afgeleverd, in de taal van de declarant zouden opgesteld worden (162).

In zijn verweerschrift tracht Walchiers de beschuldigingen tegen zijn agenten uitgebracht te ontzenuwen : „ Il est en état de reproduire par millier de déclarations, faites en flamand et admises aux bureaux de la ferme;

die de fransche taele conden spreken ende veele min lesen ende schrijven ". De bekendmakingen van de ontvanger der domeinen zijn vanaf 1756 alle in het Frans opgesteld (S. A. V., Bundel 379).

(160) S. A. V., Bundel 929, *Projet d'un nouveau règlement*, art. 2 : „ qu'il soit enjoint de faire publier toutes les conditions, ordonnances et décrets ayans lieu tant du passé qu'à l'advenir, dans les deux langues françoise et flamande, et pour autant que quelques unes desdites ordonnances fussent seulement conçues en françois, qu'en tel cas il sera permis aux magistrats respectifs de les translater en flamand au marge du texte françois ". Zie ook R. A. Bg., Ieper, 1e reeks 5067, resolutie van de gedeputeerden van West-Vlaanderen, 3 december 1759.

(161) S.A.V., Bundel 929, art. 3 : „ qu'il soit défendu d'établir ou de commettre à la régie et exploitation de la ferme aucune personnes qui ne sçachent bien entendre et parler les deux langues, françois et flamand, n'estant quoy, lesdits employés et gardes seront réputés pour inhabiles et que conséquament les actes, exploits et procès-verbaux par eux rédigés seront rejettés et non admis pour crédibles ”.

(162) *Ibidem*, art. 4 : „ Qu'il soit ordonné au receveur et employés de la ferme d'admettre les déclarations des habitans de la Westflandre, écrites tant en flamand qu'en françois indistinctement, comme elles seront couchées, et que dans la même langue desdites déclarations seront dépeschés et rendus les contrebillets avec défense de prétendre ou recevoir aucun sallaire de ce chef, à peine de cassation ou autre correction arbitraire ”.

jamais aucun employé n'a verbalisé ny ne verbalisera, à moins que d'avoir très bien entendu et compris les réponses et dires des fraudeurs et contrevenans" (163). In hoever dit met de waarheid strookt, kan niet meer achterhaald worden (164). Belangrijker voor ons onderwerp is zijn standpunt inzake het gebruik der talen : „ que la langue usitée dans la Westflandre soit la françoise ou la flamande, il doit suffire que les ordonnances et conditions de la ferme sont conçues et émanées en français et qu'elles ont été publiées en la même langue, qui est aussi celle du prince, et qui partant doit être suivie par préférence" (165).

Zoals door een van zijn bedienden werd voorspeld (166), won Walchiers het pleit. De voertaal van de uitbating der domeinen en lopende middelen in West-Vlaanderen bleef Frans, ook toen het stelsel der belastingpachters in 1771 afgeschaft werd, en de staat de domeinen en lopende middelen in West-Vlaanderen in regie exploiteerde (167).

Niet enkel het beheer der domeinen en lopende middelen, ook het beheer der douanen was verfranst (168).

(163) S. A. V., Bundel 928, Mémoire Walchiers, antwoord op art. 3 en 4 van het voorstel.

(164) In het dossier Walchiers berust een aangifteformulier voor maalgeld; het is in het frans. Bovendien zijn er verschillende minnelijke schikkingen opgesteld door de agenten van de domeinen zij zijn eveneens in het frans.

(165) *Ibidem*, Antwoord op art. 2 van het voorstel. Walchiers verwerpt eveneens het voorstel de ontvangstbewijzen in de taal van de declarant op te stellen (*Ibidem*, Antwoord op art. 4 van het voorstel).

(166) S. A. V., Bundel 928. In een twistgesprek tussen de amman van Reninge en brigadier Delvoie van de domeinen betreffende het publiceren der ordonnantiën riep laatstgenoemde : procedeeert teghen de Domeynen ofte teghen den duyvel, het is al 't selve". Op de vraag van de amman „soo sijt gijlieden dan meester van al ? „antwoorde de brigadier : „oui, nous sommes maître de tout".

(167) Van af 1 mei 1771 (S. A. V., Bundel 379, bekendmaking van 20 april 1771).

(168) Dit geldt niet enkel voor West-Vlaanderen maar voor gans het gebied der Oostenrijkse Nederlanden. (Zie M. DENECKERE :

Ook in deze laatste diensten werden enkel franstalige berichten gepubliceerd. Walen bekleedden er — in West-Vlaanderen althans — de voornaamste functies (169).

De nadruk waarmee in het voorstel tot hervorming der pachtvoorwaarden der domeinen (170) de taaltoestanden behandeld worden, wekt wellicht de indruk van een bewust verzet van de bevolking tegen de verfransingspolitiek van de Oostenrijkse regering. Uit de studie van het dossier Walchiers blijkt evenwel dat dit niet het geval was. Het ging de magistraat van Veurne er om een dossier aan te leggen waarin alle „extorsïën ende capricieuse vexatiën” (171) van de bedienden van de domeinen zouden gebundeld worden. Hiertoe werden de hoofdmannen der onderscheiden gemeenten uitgenodigd een „vergaederinge te houden van prochiaenen ende aldaer te vraegen naer alle calaignen ofte processen verbael, mitsgaeders de accoorden gemaect door de gheemployeerde der domeinen, op welck pretext contreventie het soude connen wesen, sedert den eersten mey lestleden” (172). De desbetreffende verslagen van 23 gemeenten van de kasselrij Veurne zijn bewaard gebleven (173). Welnu slechts in

Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823),
Gent, Romanica Gandensia 1954, blz. 87.

(169) S. A. V., Bundel 938, Mémoire Walchiers, antwoord op art. 3 van het voorstel: „Mais pourquoy les remonstrans ne prétendent-ils pas la même réforme parmy les officiers établis à la conservation des droits d'entrée et de sortie de Sa Majesté, qui sont employés dans le district de la Westflandre, qui sont presque tous Wallons, et n'entendent pas seulement le flamand, mais aussi dont toutes les dépesches se font pareillement toutes en français”.

(170) Hiervoor blz. 77.

(171) S. A. V., Bundel 928, Camerbrief van 3 november 1759.

(172) *Ibidem*.

(173) S. A. V., bundel 928. Het betreft de gemeenten Alveringem, Avekapelle, Bulskamp, Gijverinkhove, Haringe, Houtem, Izenberge Koksijde, Krombeke, Lampernisse, Leisele, Lo, Oostduinkerke, Oostvleteren, Proven, Ramskapelle en St.-Joris, Reninge, Stuivenskerke, Veurne-Beosterpoort, Westvleteren en Wulveringem.

het verslag van het gemeentebestuur van Avekapelle worden de mistoestanden op taalgebied aangeklaagd. De overige klachten betreffen het willekeurige optreden van de agenten van de domeinen en het geldelijke verlies dat de bekeurden hierdoor lijden (174).

Het taalprobleem schijnt de massa weinig beroerd te hebben. Hun verzet beperkte zich tot de weigering de franstalige processen-verbaal te ondertekenen (175).

Het was de leidende klasse die de taalbelangen van de massa verdedigde. Dit was niet alleen het geval in 1685 (176) en in 1759 (177). Ook in 1756 en 1758 raakte de magistraat van de stad en de kasselrij Veurne de taalkwestie aan in een verzoekschrift betreffende de publicatie der tolreglementen (178), en bekwam de toelating de desbetreffende ordonnantiën op eigen kosten in het Vlaams te vertalen en te publiceren (179). Advokaten

(174) De agenten verbaliseren om een nietigheid, en stellen vervolgens een minnelijke schikking voor. Om proceskosten te vermijden wordt de minnelijke schikking over 't algemeen aanvaard.

(175) S.A.V., Bundel 928, te Haringe (verslag gemeentebestuur) weigerde A. de Bruyne een proces-verbaal te ondertekenen „ter oorsaecke hij niet en conde de fransche taele”. Bij de verslagen der gemeentebesturen zijn 16 processen-verbaal gevoegd. Geen enkel dezer is door de bekeurde ondertekend. In de processen-verbaal zelf wordt akte genomen van deze weigering, zonder dat evenwel de redenen der weigering opgegeven wordt.

(176) Hiervoor blz. 51.

(177) Hiervoor blz. 76-77.

(178) S. A. V., Bundel 928, Verzoekschrift z.d. (1758) betreffende de ordonnantie van 10 oktober 1757 (in- en uitvoerrechten) : „ La plupart des manans étants illettrés, sans savoir lire ni écrire, encoire moins la langue française, doivent naturellement confondre toutes ces ordonnances sans avoir aucune connaissance certaine et positive de leur véritable contenu, d'autant que ces ordonnances sont presque toutes en français „ De magistraat vraagt „ de faire dépescher les ordres nécessaires au greffe des Finances, en conséquence du décret du 6 novembre 1756, pour envoyer aux remonstrans les exemplaires ou copies des décrets et ordonnances concernant les droits d'entrée et de sortie, dans le même temps qu'on les envoie aux juges et bureaux respectifs, avec permission au remonstrans de les traduire en flamand et dans les deux langues les faire publier à tous les villages ”.

(179) R. A. Bg., Kasselrij Ieper, 1e reeks 5067 (3 december 1759): „ ...te versoucken dat het Hof ons soude willen afsenden eenighe

gebruikten van hun kant het taalargument in hun pleidooien : in 1759 betwistte mr. Despot, op grond van het feit dat twee der verbaliserende agenten Vlaamsonkundig waren, de wettelijkheid van een proces-verbaal, opgesteld door de agenten van de domeinen ten laste van Pierre Sierien van Leisele (180).

De vergelijking van de argumenten, die respectievelijk in 1685 en 1756-59 tegen het gebruik van de Franse taal aangevoerd worden, toont evenwel een onmiskenbare achteruitgang van het Vlaamse bewustzijn bij de burgerij. In 1685, ontwaakt nog even het Vlaamse bewustzijn en heet het : „la langue naturelle du pays dont l'usage est regardé par le peuple comme le privilège qu'est le plus cher et le plus naturel, comme il est le plus ancien ”; in 1756-59, wordt de houding van de magistraat uitsluitend door overwegingen van praktische aard bepaald. In 1685 verzoeken de gedeputeerden van „La Flandre Occidentale ” Lodewijk XIV om herstel van de Vlaamstalige rechtspraak; in 1756-59, vraagt de

exemplairen ofte copie van alle de ordonnantiën, placaaeten ende decreten, die sullen afgesonden worden aan de domeinen en douanen, met permissie van die te doen publiceren onder de respectieve prochiën van iders departement, en deselve te moghen translateren van het fransch in het vlaemsch, conforme aen hetgonne is geaccordeert geweest bij twee differente decreten verleent in faveure van mijnheeren van het magistraet van Veurne. „ Daar de Raad van Financiën de nieuw verschenen ordonnantiën aan de magistraat van Veurne niet meedeelde, bleef het decreet van 6 november 1756 een dode letter. S. A. V., Bundel 928, Verzoekschrift betreffende de ordonnantie van 10 octobre 1757 : „ Ce nonobstant nous osons assurer Votre Altesse que jusqu'ici aucun exemplaire ou copie de pareilles ordonnances et décrets concernant la domaine nous n'ait été envoyé, non plus que de la susdite ordonnance du 10 octobre 1757, ce que l'on croit devoir attribuer à ce qu'il n'y est aucun ordre positif et permanent au greffe, pour que nous en avons copies ou exemplaires en même temps qu'on en envoie aux juges respectifs ”.

Op 4 oktober 1787 wordt in de vergadering der gedeputeerden van West-Vlaanderen voorgesteld nogmaals een verzoekschrift aan de Keizer te richten en te vragen „ que les lois et ordonnances qui concernent les domaines et douanes seront publiées et affichés comme les autres et qu'à cette fin elles seront envoyées aux magistrats respectifs (S. A. V., bundel 137).

(180) S. A. V., bundel 928, bijlage bij verslag gemeente Leisele.

magistraat, naast het Frans, een klein plaatsje voor het Vlaams.

De houding van de magistraat van Veurne tegenover het onderwijs van de Franse taal toont eenzelfde verschuiving. In 1680 bood Nicolas Fayolle, „ maître d'école sur le Pont des P.P. Jésuites à Lille ” zijn goede diensten aan om, mits een kleine stadstoelage, te Veurne, de Franse taal aan te leren „ aux curieux qui seront amateurs de la langue françoise et de l'ortographe en sa dernière perfection ” (181). De magistraat ging op dit voorstel niet in. In 1764 zoekt de magistraat een stadsschoolmeester ” pour enseigner la jeunesse à lire et écrire selon l'ortographe, aussi bien que l'arithmétique, dans les deux langues, la flamande et la françoise ” (182).

Het aanstellen van een tweeklassige stadsschoolmeester bewijst bovendien dat niet alleen de leidende klassen maar ook de kleine burgerij — „ eerlicke borghers, nochtans onvoorzien van middelen om hunne kinders te doen leeren ” zoals te Roeselare (183) — meer en meer twee-

(181) S. A. V., Bundel 1020, brief van 18 juni 1680.

(182) S. A. V., Bussel 1021, omzendbrief van 28 november 1764, Het besluit tot aanstelling van een tweeklassige stadsschoolmeester dateert van 17 november 1764. Zeven kandidaten boden zich op 26 januari 1765 voor het examen aan Michel De Coninck van Belle in Frans-Vlaanderen was de minst slechte (zie F. VAN DEN BERGHE, *a.w.*, blz. 51). Het reglement dat het „recht exclusif van schole te houden, soo in de fransche als in de vlaemsche taele, aan de stadsschoolmeester toekent, dateert van 16 maart 1765. Te Roeselare is er een tweeklassig schoolmeester sinds 1752 (F. DE POTTER, *a.w.*, blz. 190). Het feit dat te Veurne pas in 1765 een tweeklassige stadsschoolmeester aangesteld wordt, betekent geenszins dat vóór die datum het Frans er niet onderwezen werd. Van 1714 tot 1765 bezaten de Oratorianen het „ recht exclusif ” onderricht in lezen, schrijven en cijferen te geven aan de jongens van de stad en kasselrij, „ die de schoole sullen willen frequenteeren in de vlaemsche taele ”. Verscheidene personen openen evenwel bijzondere scholen. In 1726 verbodde de magistraat aan J. De Swarte, aan Urb. Verhaeghe en aan N. De Wynter, in 1733 aan N. Bavelaere, „ Vlaemsche schoole ” te houden. De formulering van dit verbod laat vermoeden dat privaat onderricht in een andere taal dan het Vlaams, toegelaten was.

(183) Daarom verleent de magistraat van Roeselare in 1752 een jaarlijkse toelage van 15 gulden aan de schoolmeester, met last 6

talig, d.i. verfranst werd (184). Het verwondert dan ook niet dat keizer Jozef II, op 10 juni 1781, te Veurne op „het geschreeuw van *Vive l'empereur*, avederom uytgegalment door een seer groot getal van volcke” onthaald werd (185).

Zowel de politiek van Lodewijk XIV als de houding van de Oostenrijkse regering na 1713 hebben in West-Vlaanderen het verfransingsproces bevorderd.

In de Franse tijd werd het Frans opgedrongen als de taal van het bestuur en van het gerecht. De verspreiding van de kennis van de Franse taal, die er het gevolg van was, stelde ruimere kringen open voor het Franse geestesleven. Langs de rederijderskamers om — opvoeringen van uit het Frans vertaalde toneelstukken — trachtte de verfranse burgerij haar enthousiasme voor het Franse culturele leven (186) aan de fransonkundigen mede te delen.

De langdurige aanhechting bij Frankrijk liet blijvende sporen na. Noteren wij in de eerste plaats de verschuiving van de taalgrens in het zuiden van de provincie, te Menen, Komen (noord), Houtem (Ieper), Zandvoorde, waar na 1713 het Frans een zeer belangrijke plaats inneemt, en te Waasten, waar vanaf 1712 de magistraat zich in zijn betrekkingen met de bevolking,

kinderen, jongens en meisjes, kosteloos onderwijs te verstrekken. (F. DE POTTER, *a.w.*, blz. 190).

(184) Het Latijn bleef de voertaal in het middelbaar onderwijs. Rijke lui stuurden hun kinderen evenwel naar Frankrijk (zie M. DENECKERE, *a.w.*, blz. 42 en 47-48). Om deze uitwijking tegen te houden, stelde men in 1750 te Menen een tweeklassig leraar aan in de lagere klassen van het middelbaar onderwijs (zie M. DENECKERE, *a.w.*, blz. 38).

(185) S. A. V., Reg. 339, f°. 293. Op te merken valt dat in 1787, in het verzoekschrift van de gedeputeerden van West-Vlaanderen aan de Keizer, het taalprobleem niet aangeraakt wordt (zie S. A. V., Bundel 137).

(186) Voor M. De Swaen was „niets te vergelijken bij de Fransche toneelspelen” en was het onmogelijk „iets volmaeckt uyt te wercken, tenzij dezelve naervolghende”. (P. VAN DUYSE, *a.w.*, dl. I, blz. 256).

uitsluitend van het Frans bedient (187). Ook in het overige gedeelte van de provincie kan de nawerking van bijna een halve eeuw aanhechting bij Frankrijk niet geloochend worden. In tegenstelling tot de andere Vlaamse gewesten van de Zuidelijke Nederlanden bekleeden er de vertalingen uit het Frans, in de eerste helft van de achttiende eeuw, een belangrijke plaats in het toneel-repertorium van de rederijderskamers.

Na de overdracht van West-Vlaanderen aan de Oostenrijkse kroon (1713) wordt in het grootste gedeelte van het gewest, én in het bestuur én in het gerecht, het Vlaams in eer hersteld. Het Frans hield evenwel stand in de financiële diensten, die rechtstreeks afhingen van de Raad van Financiën. Waar in het overige gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden het gezag van de regering beperkt was door haar financiële afhankelijkheid — de voor het bestuur onmisbare gelden moesten er aan de Staten van de verschillende gewesten gevraagd worden (188) — en de regering in „overwegende mate de rechten van het Nederlands erkende en het gebruik van die taal aanvaardde” (189), viel in West-Vlaanderen die rem weg en toonde de regering haar ware inzichten. Zonder rekening te houden met „de eisen der bestaande toestanden of met de gevoeligheid der bevolking op taalgebied” drong zij voor het financiële beheer, het Frans, de taal van het gezag, op (190).

(187) Wij nemen ons voor de taalgrensverschuiving in het zuiden van de provincie aan een nauwkeuriger onderzoek te onderwerpen.

(188) J. LEFEVRE, *Het Zuiden onder Maria Theresia en Jozef II, 1748-89*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. VIII (1955), blz. 86.

(189) J. SMEYERS, *Vlaams Taal- en Volksbewustzijn in het Zuid-nederlands geestesleven van de 18de eeuw* (Kon. VI. Acad. voor Taal- en Letterkunde, reeks VI, n° 83) Gent 1959, blz. 187.

(190) In zijn grondige studie over de Franse taal in Vlaanderen, wijdt Deneckere een hoofdstuk aan de taalpolitiek, meer speciaal aan die van de Oostenrijkse regering. Hij komt tot het besluit dat de Oostenrijkers het Frans niet opgedrongen hebben. Hij stelt voorop dat in de 18e eeuw geen taalkwestie bestond en het gebruik der talen empirisch, zonder systeem geregeld werd (M. DENECKERE,

De taalpolitiek hangt innig samen met de centralisatiepolitiek. Naarmate het vorstelijk gezag groeit, wordt de taaldwang scherper. Dit blijkt niet alleen uit het optreden van Lodewijk XIV in de bij Frankrijk aangehechte gebieden, doch ook uit het optreden van de Oostenrijkse monarchen in die gebieden waar hun gezag niet langer door de Staten beknot werd (191). De centralisatie, en meteen ook de taaldwang, zal haar hoogtepunt bereiken na de aanhechting van ons land bij Frankrijk (1 oktober 1795).

Naast de dwang door de regeringen uitgeoefend en de

Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823). Gent, Romanica Gandensia, 1954, blz. 83-89). In zijn zeer degelijke studie over Vlaams Taal- en Volksbewustzijn in de 18e eeuw herzielt en nuanceert J. SMEYERS, (*a.w.*, blz. 187-191) de opvatting van Deneckere. Hij schrijft „een bewuste taalpolitiek in de moderne betekenis van dit woord en zoals ze door de Fransen tijdens de bezetting van onze gewesten zal gevoerd worden — kan men de Oostenrijkse regering ongetwijfeld niet aanwrijven. De feiten leiden er echter toe te besluiten dat zij in overwegende mate de rechten van het Nederlands erkende en het gebruik van die taal aanvaardde omwille van de eisen der bestaande toestanden en van de gevoeligheid der bevolking op dat gebied, maar dat een feitelijke verfransing haar wel wenselijk toescheen”, en verder „het verfransingsproces is geen spontaan verschijnsel maar wel het gevolg van een — ongetwijfeld onbewuste — taaldwang”. Op te merken valt dat noch Deneckere noch Smeyers rekening hielden met de uitzonderlijke positie van West-Vlaanderen in de 18de eeuw.

(191) Dit is niet alleen het geval inzake het financiële beheer van West-Vlaanderen. De voertaal van de regie van Douanes en van Loterijen, die bij de koninklijke bezittingen gevoegd waren, was het Frans voor gans het Vlaamse land (zie M. DENECKERE, *a.w.*, blz. 87). Wanneer Jozef II in 1787 grondige hervormingen in centraliserende zin doorvoerde (J. LEFEVRE, *a.w.*, blz. 95-98), bepaalde hij voor de diensten van de Rekenkamer „tous les comptes et journaux devront être rendus en français, avec le 1er novembre 1787” (M. DENECKERE, *a.w.*, blz. 84; J. SMEYERS, *a.w.*, blz. 190). Kenschetsend ook is het standpunt van Kaunitz in verband met de hervorming van het universitaire onderwijs (1786). Hij meent dat het Frans als voertaal kan volstaan en stelt voor van het Frans een bijzondere studieobject te maken in de scholen (J. SMEYERS, *a.w.*, blz. 268). Dat de regering weinig rekening hield met de bestaande toestanden op taalgebied, blijkt verder uit het feit dat de bisschoppen van Ieper Wavrans (1762-84) en na hem d'Arberg geen woord Nederlands kenden (J. SMEYERS, *a.w.*, blz. 234).

aantrekkingskracht van de Franse cultuur en de Franse taal op adel en burgerij die men geenszins mag onderschatten (192), moet in sterke mate rekening gehouden worden met de tweeslachtigheid en het arrivisme van onze Vlaamse voorouders. Die tweeslachtigheid kenmerkt niet alleen de houding van de Akademieleden De Nélis, Des Roches en De Beunie (193), maar ook de houding van de Veurnse rederijkers met hun uitgesproken voorkeur voor Franse stukken (194), de houding van Michiel De Swaen, die in zijn werken antinationale denkbelden verspreidde (195), de houding ook van de rederijkers P.J. de Badts van Steenvoorde en C. Van Costenoble van Belle, twee andere Fransvlamingen die, midden hun strijd betreffende de Vlaamse poëzie, zich aan het schrijven van Franse verzen waagden (196). Dit relativisme tegenover de moedertaal vindt zijn verklaring in het arrivisme, in het besef dat een goede verstandhouding met de Franse of de verfranste machthebbers (197) en de kennis van de Franse taal (198) onontbeerlijk zijn voor wie er komen wil.

DR. D. DALLE

(192) Hiervoor blz. 57 en vlg. Zie ook de werken van J. SMEYERS en M. DENECKERE.

(193) J. SMEYERS, *a.w.*, blz. 278-284.

(194) Hiervoor blz. 66 en vlg.

(195) P. VAN DUYSE, *a.w.*, dl. I, blz. 256.

(196) C. LOOTEN, *a.w.*, blz. 256.

(197) Hiervoor blz. 57-60

(198) Dit besef ligt aan de basis, zowel van het verlangen van de magistraat tweetalig onderwijs in te richten (hiervoor blz. 82-83), als van de houding van meerdere leden van de Keizerlijke Academie (J. SMEYERS, *a.w.*, blz. 273-294). Ook de Fransvlaming Alex. Van de Walle (1680-1761) meent in zijn „Instructions importantes” dat voor de Vlaming de kennis van het Frans onontbeerlijk is, wil hij een rol spelen in de Franse staat (E. CORTYL, *Un disciple de Rollin, réformateur de l'enseignement secondaire en Flandre Maritime, Alexandre Van de Walle, Licencié en théologie, curé de Wormhout*. C.F.F. Ann. XXII (1895), blz. 212-240).

Oorkonden en Mededelingen

EEN KAPITTEL TE AARDENBURG !

Miraeus (*Opera diplomatica*, II, 877), heeft ons een paar oorkonden bewaard, waarin het gaat over de oprichting van een kapittel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Aardenburg. In het eerste stuk (2 juni 1293) wordt over het kapittel niet uitdrukkelijk gesproken; maar Miraeus, zoals uit het opschrift blijkt, heeft er een voorspel op deze inrichting in ontdekt. En terecht. Het is een overeenkomst tussen de bisschop van Doornik, Jean de Vassogne (1292-1300), en de abt van Sint-Baafs te Gent betreffende het patronaatsrecht te Aardenburg. Er wordt uitdrukkelijk in vermeld dat de abt van overouds in bezit is van het presentatierecht voor al de kerkelijke beneficies in de stad, zowel in de Maria- als in de Bavokerk. Aan dat recht wordt niet getornd. Alleen wordt een andere schikking getroffen voor de nieuwe beneficies die in de toekomst in de Onze-Lieve-Vrouwekerk (van de Bavo wordt niet gesproken) zullen gesticht worden en gedoteerd uit de oude of de nieuwe inkomsten van de kerk; en uit de giften en oblata die zeer belangrijk zijn in deze beevaartkerk, die haar gulden eeuw inzet. Deze nieuwe beneficies zullen beurtelings door de abt en de bisschop vergeven worden.

Er is hier wel een soort inbreuk gepleegd op de traditionele rechten van de patroon. Zijn patronaatsrecht is uiteraard onbeperkt wat de nieuwe beneficies betreft. Hij behoudt het zelfs in de dochterkerk die uit zijn kerk wordt genomen. Alleen zien we hem soms afstand doen van het presentatierecht ten gunste van een of ander weldoener, die het kapitaal voor een nieuwe stichting aanbrengt. Maar dat is een vrije beslissing van de kant van de patroon. En in ons geval kan men niet beweren dat de bisschop de fondsen heeft ingebracht, waaruit de voorgenomen nieuwe beneficies worden gedoteerd.

Dat alternatieve vergevingsrecht zal wel een andere uitzondering zijn (1) en is doorgaans een uitweg om aan betwistingen een eind te stellen. De bisschop van Doornik zal b.v. het alternatieve opdringen aan de abt van Sint-Andries voor het patronaat van Gistel en van de dochterkerken (Moere, Sint-Pieterskappelle, Zande, Zevekote) (2). We vinden nog het alternatieve te Eeklo, waar de kapittels van Doornik en Harelbeke over het begevingrecht hadden getwist. Hier is echter geen spoor van betwisting. Deze „*appositio manus pontificis*” te Aardenburg heeft een speciale bedoeling, die zeer klaar wordt als we de volgende akte bij Miraeus lezen.

Miraeus heeft het verband aangeduid in het opschrift: de abt is patroon van de Onze-Lieve-Vrouwekerk „*ubi paulo post erectum fuit capitulum canonicorum*”.

Het tweede document is een dubbele oorkonde. Er is eerst een breve van Bonifatius VIII (9 juli 1295), gericht aan de bisschop en de abt, waardoor het kapittel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Aardenburg wordt ingesteld en de geadresseerden ermee gelast worden de breve uit te voeren. De aanvraag om te Aardenburg het kapittel op te richten is, volgens de bewoording van de breve zelf, van de bisschop uitgegaan. „*Petitio tua, frater episcope, nobis exhibita, continebat...*”. En verder: „*Quare pro parte tua, praedictae episcope, fuit nobis supplicatum ut in hac ecclesia faceremus hujusmodi collegium ordinari*”. De narratio moet van de supplicie zijn overgeschreven en was reeds in de akte van 2 juni 1293 vervat. Er zijn vier pastoors (3) en een hele reeks erfachtige kapelaans die een beneficie bezitten, plus een vlottende serie okkasio-

(1) Zeldzaam voor het presentatierecht zal dit „alternatieve” meer voorkomen in de distributie van de tienden, die oorspronkelijk wel met het presentatierecht meegingen, maar al heel vroeg ervan gescheiden worden. Het zijn de zogezeide „wieltienden”, „wiellanden”, waarover *Biekorf*, 1957, p. 304, 391, en 1958, p. 117.

(2) Zie: B. Janssens de Bisthoven, *De Sint-Andriesabdij en haar patronaatsrecht over Westvlaamsche parochies*, in *Miscellanea A. De Meyer*, en nu vooral N. Huygebaert, e.a., *Monasticon Belge*, III, Province de la Flandre Occidentale, 1e fasc., p. 97.

(3) De akte spreekt van de „vier” pastoors van Aardenburg. In elk van de twee kerken, de Bavo en de Onze-Lieve-Vrouw, waren slechts twee pastorele porties; zodat we uit deze akte mogen besluiten, dat ook de twee pastoors van de Bavo in het geplande kapittel een prebende moesten krijgen.

nele geestelijke bedienaars (*capellani annuales et conducti sacerdotes*). Maar de inkomsten zijn zo overvloedig dat een volledig kapittel gemakkelijk ermee kan onderhouden worden. Dienvolgens gelast de paus onze bisschop en abt uit zijn naam en gezag het kapittel in te stellen. En dat niettegenstaande de mogelijke tegenwerking van zekere leke provisoires, die sedert lange jaren de inkomsten van de Onze-Lieve-Vrouwekerk beheren, en zowel de geestelijke als de leke bedienaars het loon uitkeren. Deze laatste passus is van belang. Natuurlijk waren die leke provisoires en hun gezindheid te Rome slechts bekend door de inlichtingen van de bisschop. De abt, die in de hele zaak zowat op het tweede plan verdrongen schijnt, zal in heel het gebeuren een passieve rol gespeeld hebben. Misschien had hij slechts met tegenzin toegegeven; hij had toch van zijn goed recht afstand gedaan. Maar zich schrap stellen tegenover zijn eigen bisschop, is voor een geestelijke steeds gevaarlijk. En als die eigen bisschop nu Jean de Vassogne is, een gunsteling van de Franse koning die in deze dagen zijn groot offensief inzet tegen Vlaanderen, dan wordt dat dubbel gevaarlijk. Een meer vrije hand in de zaak hadden de provisoires bij wie de bisschop nog tegenstand duchtte. Staan we hier voor een gewoon geval van zelfverweer bij de *beati-possidentes*? Of krijgen we hier een staaltje van de burgerlijk-laïcizerende strekking, die zo duidelijk tot uitdrukking komt o.m. in de strijd die onze magistraten hebben aangeboden met het kerkelijk gezag om hun hospitalen als vrije burgerlijke instellingen te behouden? Of is die mogelijke tegenstand te verklaren door een zekere afkerigheid tegenover Jean de Vassogne, de oudkanselier van Frankrijk, die door de koning was opgedrongen voor de stoel te Doornik, om op deze grenspost de Franse politiek te dienen? Wat hij overigens onbevangen heeft gedaan, o.m. toen hij in 1297 graaf Gwijde van Dampierre in de ban sloeg. Met een kapittel te Aardenburg, waar de Fransgezinde prelaat een alternatief bevestigingsrecht bezat, konden nog voorstanders van de Franse politiek in deze Vlaamse uithoek gearachtereerd worden.

De paus gelast de bisschop en de abt met de uitvoering van zijn breve. Zij komen ter plaats een onderzoek instellen en vaardigen het dekreet van oprichting uit

(31 april 1296). Alles wordt tot in de puntjes geregeld. De vier pastoors krijgen een kanunniksprebende; verder worden twaalf nieuwe kanunniksprebenden opgericht en twee vikarijen. De kapelaans en kosters worden met dezelfde hoedanigheid in het nieuw kapittel opgenomen. Schikkingen voor de residentie en de distributies worden in de grote trekken geregeld. Er worden twee dignitarissen benoemd: pastoor Nikolaas wordt deken, en Jan de Liessin cantor.

Het kapittel is er dus. Het is er geweest. Toch volgens Miraeus, die bovenaan de eerste akte van 1293 noteert: *paulo post erectum fuit capitulum; quod nunc desit* — dat nu niet langer bestaat. De *Summa Statutorum* voor het bisdom Doornik van Jacques Legroux (1726) zegt van bisschop de Vassogne: *collegium canonicorum Altemburgi (sic) constituit, anno 1296* (blz. CXV). Het jaartal laat niet de minste twijfel over dat het hier ons geval geldt, en dat met de verkeerde schrijfwijze Aardenburg bedoeld is. Waar pater Kronenburg spreekt over de beevaart te Aardenburg (*Maria's Heerlijkheid in de Nederlanden*, VI, p. 68), maakt hij ook gewag van het kapittel van zestien kanunniken. Iedereen schijnt er wel akkoord over dat het kapittel werd ingericht — we bezitten als het ware de geboorteakte —, wel degelijk bestaan heeft en, zoals het Miraeus formuleert, later is ten onder gegaan. Voor het verdwijnen kunnen we moeilijk een andere oorzaak uitdenken dan de Geuzenberoerten, daar de Mariabeevaart te Aardenburg tot aan de troebelen heeft gebloeid.

Toch is er iets dat ons wantrouwig maakt. Hier hebben we dus een kapittel dat bijna drie eeuwen lang bestond en dat, behalve zijn geboorteakte, geen ander spoor in de geschiedenis heeft nagelaten. Wat vooral voor de middeleeuwen, toen de kapittels nog iets te zeggen hadden en feitelijk iets zeiden, nog al verwonderlijk is. Geen spoor van kapittelakten b.v. of van vermelding in de rekeningen of andere bescheiden die voor Aardenburg niet zo zeldzaam zijn. De leke provisoros en ontvangers blijven tot in 1600 vermeld, terwijl men steeds blijft spreken van „den gheselschepe van den chore”, een uitdrukking die in niet-collegiale kerken voor het „commuyn” in gebruik blijft. En niet op kanunniken slaat.

Uit de hieronder afgedrukte oorkonde blijkt dat het kapittel te Aardenburg, al werd het in 1296 opgericht, nog niet tot stand gekomen was in 1360, en dat toen over de inrichting nog steeds te Rome werd onderhandeld. Lodewijk van Nevers, die zich de zaak had aangetrokken en ten gunste van de zo lang uitgestelde oprichting in het krijt was getreden, maakt na betere informatie dat alles ongedaan. Op aandringen van „die van Brugge”, belooft hij over hem en over zijn nazaten zich met de zaak niet verder in te laten. Al laat hij die van Aardenburg volle vrijheid de instelling te Rome te vervolgen. De vermelding van „die van Brugge” stelt ons voor een nieuwe vraag waarop het antwoord nog moet gegeven worden. Intussen lijkt het mij reeds zeker dat de geboorteakte verleend in 1296 een geboorteakte is van een doodgeborene. En dat, waar men de geschiedenis van het Aardenburgs kapittel wil schrijven, dat kan gebeuren onder de hoofding: „Van een kapittel dat opgericht werd... en nooit bestond”.

1360 maart 10. — *Lodewijk, graaf van Vlaanderen, oorkondt dat hij afziet van de oprichting van een kapittel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Aardenburg, waarover een geding te Rome aanhangig is.*

Wij Lodewijk grave van Vlaandren, hertoghe van Brabant, grave van Nevers, van Rethel ende here van Machline, doen te wetene allen lieden dat als wij in tiden verleden te goeder meeninghe grote begherte hadden te wesene ghestelt een college in Onser-Vrouwenkerke van onser poort van Ardemborgh, ende onse heleghe vader de paefs tonser supplicacien sine bullen nederzende om tvorseide college te makene, daerin soverre gheprocedert es bi weghe van appele dat ghedinghe derof hanghet int hof van Rome, wij tot nerenster bede ende vervolghe van onser stede van Brugge om paeis ende ruste ende om aergher te bevelene midts dat wij zindert bet gheinformeert hebben ghesyn in de zake voorseid, hebben gheaccordeert ende belooft, accorderen ende beloven bi desen presenten lettren over ons, ons hoir ende naecomms, dat wij voortan ons van den vorseiden college noch van den ghedinghe nemmermeer onderwinden zullen, ende dat wij onsen lieden van Ardemborgh noch niemen anders gheenen ondanc weten zullen dat zij haer recht volghen jeghen de fondacie van den vorseiden college, in al der manieren

dat zi bi weghe van redenen best zullen moghen. Ende dat wij ooc niemen daerteghen hulpe, troost noch confort gheven noch doen zullen in contrarien van onzen goeden lieden van Ardemborch in de zake vorseid, behouden ommer ons, onsen hoire ende nacommers in allen andren zaken onse herlicheit ende rechte, die wij ende onse voorders hebben ghehat in de kerke van Onser-Vrouwen vorseid, zonder scamp, fraude no malengien.

In orconsceipen van welken dinghen so hebben wij onsen seghel an dese lettren ghedaen hanghen.

Ghegheven te Male den tiensten dach van maerte int jaer Ons Heren dusentich driehondert neghenenvijfttech.

(*Op de plooi* :) Bi minen heere in sinen raet, daer waren mijnheere Lodewijc van Namen, de heere van Praet, de heere van Maldegheem, de heere van Dudsele, de heere van Colscamp, mester Jan Blankard, mester Testard vander Wastine ende Jan van der Zichelen, ontfanger van Vlaendren.

(*Op de rug* :) Ludovicus Nivernensis, comes Flandrie, renunciat erectioni canonicorum Ardenburgensium, cuius prosecutio fiebat in curia Romana.

Oospronkelijke oorkonde op het Archief van het bisdom te Brugge.

M. ENGLISH

HET SINT-ELOOISGASTHUIS TE BRUGGE IN 1399.

Te Brugge, in de Smedenstraat, ligt de oude en vervalen kapel van het ambacht van de smeden (1). Bij deze kapel behoorde vroeger ook een gasthuis voor arme smeden.

Daar dit gasthuis dicht bij een van de stadspoorten lag, wordt soms beweerd dat het opgericht werd om een onderkomen te verlenen aan de arme reizigers en bedevaarders, die te Brugge toekwamen (2). Voor deze armen bestonden in de middeleeuwen enkele tehuizen bij de stadspoorten, alwaar zij één of twee nachten onderdak konden vinden, en soms nog een warm avondmaal. Dit was o.m. het geval in St.-Juliaansgasthuis bij de Boeveriepoort, in het gasthuis Nazaret op de Garenmarkt, in

(1) Over de geschiedenis van die kapel vindt men bijzonderheden in *Rond den Heerd*, dl. II (1867-68), blz.3-4.

(2) A. Duclos, *Bruges, histoire et souvenirs*, Brugge, 1910,

Blindekens in de Kreupelenstraat, en in het St. Niklaasgodshuis in de Sint-Niklaasstraat.

Volgens de giften, die in de XIVe eeuw ten voordele van het gasthuis van Sint-Elooi of het „Sinte-Loys-huus” gedaan werden, was dit gesticht bestemd voor de armen van het ambacht en ook voor de „verweecte meesters” of arm gewordenen meesters van de smeden (3).

In de loop van de XVIe eeuw werd dit gasthuis verbouwd en waarschijnlijk uitgebreid. Daartoe stichtte de gilde van St. Elooi op 23 juni 1335 een jaarlijkse rente van 2 lb. gr. (4). Reeds op 15 augustus 1376 moest het ambacht nieuwe middelen zoeken om de kosten af te dragen „van temmeragen, maetchelrien ende verweecte meesters te sinte Loys huse”. Degene die voortaan als meesters in het ambacht wilden opgenomen worden, moesten, boven het gewone meestersrecht, nog een tamelijk hoge bijdrage betalen „ten huse bouf van Sinte Loye” (5).

Andere personen deden ook stichtingen ten voordele van het gasthuis. Op 1 oktober 1362 gaf „ver Kateline, Jan Stalpers weduwe, portighe in Brugghe”, een jaarlijkse rente van 36 sch. par. „ter aerner bouf van den hospitale van sinte Looys huse in Brugghe” (6). En op 7 juli 1536 stichtten de Brugse poorter Jacob de Witte en zijn vrouw, een jaarlijkse rente van 2 lb. groot ten voordele van het St.-Elooihuis (7).

Over de inrichting van dit godshuis vindt men zeer belangwekkende gegevens in een inventaris opgemaakt in de loop van het jaar 1399, toen de leiding van het gesticht overging in handen van „suster Lisebette”, de weduwe van Jan Scrivinc. De inventaris bevat eerst een beschrijving van het meubilair van het godshuis en van de kapel, en daarna ook een inventaris van de persoonlijke bezittingen van zuster Lisebette, die over een goede huisraad beschikte.

Het gasthuis was bestemd om nachtlogies te verlenen.

(3) Vgl. E. Huys, *Duizend jaar mutualiteit bij de Vlaamsche gilden*. Kortrijk, (1926), blz. 63-64.

(4) Brugge, Rijksarchief, charters, bl. nr. 8303.

(5) E. Huys, *a.w.* blz. 155-166, naar de oorspronkelijke oorkonde te Brugge, Rijksarchief, charters, bl. nr. 8096.

(6) Brugge, Rijksarchief, bl. nr. 9059.

(7) *Ibid.*, bl. nr. 9149.

Wij vinden er in het eigenlijke „ghasthuus, daer de aerne nachts slapen”, zeventien bedden. Voor deze bedden had men „de dagelijcsche deccleederen, die men nachts up die ghasten dect”.

Nevens het „ghasthuus” had men het „wonehuus”. Hier vond men een kist in goede staat, en nog vier andere kisten „onder clein ende groot”, drie zitbanken van verschillende lengte en voorzien van kastjes, twee gewone banken, twee tafelbladen en vier schragen, een ligbed of „coetse” met erbij een houten bedsponde, een kast voor vaatwerk, een ladder, een windschut, vier gordijnroeden, een lang ijzeren kandelaar en twee haardplaten.

Als weefsels vond men er eenentwintig hoofdkussens van verschillende grootte, zes zitkussens, vier dekens, twintig paar linnen lakens en nog enkele in versleten toestand, twee gordijnen (ombanc), een handdoek, een tafelkleed en vier vaantjes.

Het keukengerief bestond uit een zilveren lepel, twee tinnen zoutvaten, een vierendeel (inhoudsmaat van ca. één liter), een aarden kom met handvat, twee tinnen borden, een kom voor aardbeziën, een wafelijzer en een groot hengsel.

Voor de kapel wordt alleen opgegeven : zes kussens en een blauw bankkleed, waarschijnlijk van arabische oorsprong daar het was „ghewrocht met sarasinoyscen werke”. De liturgische voorwerpen en sieraden worden niet vermeld (8). Deze behoorden waarschijnlijk onder de bevoegdheid van de kapelaan of van de koster.

De inventaris van de huisraad medegebracht door zuster Lisebette, is veel rijker; men vindt er als meubels: twee bedmeubels met de erbij behorende ligbedden of koetsen, twee dekens, vier paar lakens en twee paar hoofdkussens, een kist in goede toestand, een kooi, een kast voor vaatwerk, twee zetels, drie buffetten, een tafelblad, twee schragen en een kandelaar.

Ook de klederen van de zuster zijn vermeld : drie lange overklederen, een overjas, een vrouwenrok, een sluier, drie mantels, twee hoofddekfels met knopen. Daarbij komt nog het lijnwaad : vier tafelklederen, drie handdoe-

(8) In 1465 werd een diefstal in de kapel gepleegd, tengevolge waarvan de inventaris van de gestolen voorwerpen opgemaakt werd; deze inventaris werd gepubliceerd in onze *Handelingen*, dl. LXIX (1926), blz. 112-113.

ken, een bankkleed en zeven kussens. Voor de keuken bezat zij een haardijzer, tangen, een braadspit, een blaasbalg, kuipen en ander niet opgegeven gerief, alsook twee ketels.

Het vaatwerk bestond uit vier tinnen flessen, namelijk : één van een stoop (ca. 2 liter), één van een vierendeel (ca. een liter), één van een pint (ca. een halve liter) en één van een halve pint; daarbij komen nog een tinnen vierendeel, een tinnen pint, een waterstoop, tien platte schotels groot en klein, twaalf gewone schotels, tien sauseren en een klein kommetje. Daarenboven bezat de vrouw nog drie stuks zilverwerk : een zilveren schaal en twee zilveren riemen.

Uit de opsomming van haar bezittingen mogen wij besluiten dat zuster Lisebette behoorde tot de welstellende burgerij. Misschien was zij de weduwe van een meester-smid.

Inventaris van de meubilering van het Sint-Elooigasthuis te Brugge in 1399.

Cond ende kenlijc sij alle denghonen, die dese chaetre paertie ghedeelt bi a.b.c.d.e.f., sullen sien jof horen lesen, dat dit na volghende sijn de cateylen toebehorende den hospitale van minen here sint Eloye, dat de smeden houden in Brughe, dewelke cateylen dat suster Lisebette heift onder haren hande, omme die te verwaerne ten oorbore ende proffite van den hospitale voorseyt.

Int eerste, int ghashuus daer de aerme nachts slapen seventiene bedden.

Item, in de capelle, ses cussene ende een banccleed blaeu ghewrocht met sarasinoyscen werke.

Item, int wonehuus, eene goede scrine; item, eenendetwintich oorcussene onder clein ende groot; item, ses culcten; item, drie ghescaecte saerdsen; item, eene goede blawe saerdse; item, twintich paer linlakenen, al sonder de quade; item, drie lisen, onder lanc ende cort; item, eene scaprade; item, eene windweech; item, een lanc ijseren candelare; item, noch vier scrinen, onder clein ende groot; item, twee tafelen met vier scraghen; item, twee groote kemeneelen; item, eene coedse beneden; item, twee banken; item, viere gordijnroeden; item, twee stic ombancs; item, een selverin lepel; item, twee tenin soudvaten; item, een vierendeel; item, een beckin ende

een handvat; item, een fresier becskin; item, twee plateelen tenin; item, een coedsespondekin; item, een dwale; item, een scoolaken; item, een wafelijzer; item, een groot heinsel; item, vier vanekine; item, de dagelijksche deccleedren, die men nachts up de ghesten dect; item, eene leedre.

Voord, so es te wetene dat Lisebette voorseyt van al desen voor-noomden catheilen goede levende rekeninghe doen sal den deken van der ghilde ende sinen soorghers, die nu es jof namaels wesen sal, alst hemlieden ghelieven sal, hoe ende waer te so wat steden dat si ghekeert mochten sijn. Ende al dierghelike, van alle andren catheilen die den voornoemden godshuse in toecomenden tiden mochten te baten comen, waert met copene jof in aelmoesenen te ghevenen.

Voord, so es te wetene dat die navolghende sijn de catheilen die suster Lisebette, de weduwe Jan Scivincs, brocht heift in onse voor-seide hospitaal. Int eerste, twee bedden, een groot ende een cleen : item, twee coetsen; item, twee saerdsen; item, vier paer lijnlakenen; item, twee paer oorcussenen, al ten tween voornoemden bedden; item, eene selverinne scale; item, twee selverinne riemen; item, drie keerels, deen beter dan dander; item, eenen froc; item, eenen roc; item, eene faelge; item, drie mantels; item, twee caproenen met cnoppen; item, vier teninne flasschen, dats te wetene, een stoopflassche, eene vierendeelflassche, eene pinteflasschene, ende eene alve pinteflassche; item, een tenin stoop; item, een tenin vierendeel; item, eene tenne pinte; item, een waterstoopkin; item, eenen candelare; item, tien plateelen, onder clein ende groot; item, twalef scuetelen; item, tien sausieren; item, een baerbecskin; item, twee ketelen; item, eene goede scrine; item, eene kavie; item, eene scaprade; item, twee setels; item, drie boffetten; item, eene tafle met tween scraghen; item, vier scoollakenen; item drie dwalen; item, een banccleedt met seven cussenen; item, staelijser, tanghen, spit, blasebalch, cupen ende andre diverse allame, die men daghelics besicht achter husen.

Voord, so es te wetene dat hierof sijn twee brieven, beede al eens, daerof dat suster Lisebette heift den eenen, ende deken ende soorghers van den voorseiden hospitale hebben den andren, omme te oversiene joffer yet donkers in ware.

Dit was ghedaen int jaer Ons Heeren duusentich driehondert vierwaerf twintich ende neghentiene.

Rijksarchief te Brugge. Charters, blauw nr. 6247.

J. De Smet

De ig B van Jorbi Jans
inlandsche Dreeze in poud
in flandes gorsst of of ing
vopst gow / de don land Jans

Afb. 2. Aantekening van 1540/41.

De ig van Jans Mous
inlandsche Dreeze in
flandes van ing Mous

Afb. 3. Aantekening van 1543/44.

HANS MEMLING TE SELIGENSTADT

De grote schilder Hans Memling, poorter van de stad Brugge, was afkomstig uit Seligenstadt, dat toen tot het keurvorstendom Mainz behoorde. Het is niet bekend wanneer Memling deze stad verliet, evenmin waarom hij naar Brugge ging. Misschien sloot hij zich aan bij Vlaamse kooplieden die, op terugreis van Neurenberg en Augsburg, de grote weg gebruikten die door Seligenstadt liep (1). Doch het is evengoed mogelijk dat hij aanbevolen werd door de monniken van het plaatselijke Benediktijnerklooster, dat betrekkingen tot ver buiten de eigen streek onderhield (2). Als geestelijk en cultureel centrum gaf de abdij zelfs aan begaafde ambachtslieden werken in opdracht, die hen aldus gelegenheid gaven hun artistiek talent te bewijzen. Zo wordt rond 1400 in Seligenstadt een goudsmid Martini vermeld, en in de cijnsboeken van de abdij komt meermaals als tijdgenoot van Hans Memling, een schilder met name Hans Cranich (Cranch) voor. Bovendien woonden, blijkens teksten, twee meester-schrijnwerkers, Thomas en Werner, omstreeks dezelfde tijd te Seligenstadt. Ook van hen mag men aannemen dat zij meer dan gewone handarbeid verrichtten. Over Memling zelf echter, bezitten we geen enkele inlichting die toelaat te besluiten dat hij een leertijd of het ambacht van schilder te Seligenstadt zou uitgeoefend hebben.

In een handschrift uit de 15e eeuw, waarin de jaargetijden van de parochiekerk van Seligenstadt opgetekend zijn, bevinden zich op de jaren 1451 en 1454 twee inschrijvingen die betrekking hebben op de ouders van Hans Memling (3). Daar ze ongeveer gelijklopend zijn,

(1) Men beweert te Seligenstadt dat de Vlaamse lakenhandelaars in hun land een model van een smalle stadspoort van Seligenstadt bezaten, om zich te vergewissen dat zij, op weg naar Neurenberg en Augsburg, met hun zware wagens er een voldoende ruime doorgang zouden vinden. L. Seibert, *Sippenbuch der Stadt und Zent Seligenstadt*, 1934.

(2) In het stadsarchief bleef een aanbevelingsbrief bewaard voor een bedevaarder van de abdij naar S. Jakob in Compostella. De betrekkingen van het klooster reikten dus wel zeer ver.

(3) Darmstadt, Hessisches Staatsarchiv, handschrift 257, fo. 33. L. Seibert, o.c., blz. 74, nota 1, heeft reeds die zelfde inschrijving, doch slechts gedeeltelijk, uitgegeven.

geven we hier enkel de tekst uit 1454 (afb. 1) : „ In die Columbani, quae est tercia dies post Elizabeth, peragetur anniversarium Henrici Appell et Hammanni Momilingen et Luca Styrn eorum legitima, cum vigilia, de quo cedet 1/2 maldrum siliginis, quod dat Hen Meyer, et est perpetuum, modo heredes, scilicet, Henne Meyer alias Wirthenne ibidem in Crotzeburg minore ”. (4).

Hieruit blijkt dat de moeder van de schilder — een Luca (5) Styrn — tweemaal gehuwd was. De familie van haar eerste man behoorde wel tot één der beide families Appel, die in de 15e eeuw in Seligenstadt en in het daarvan als cijnisdorp afhankelijke Klein-Krotzenberg woonachtig waren. In dat dorp waren meerdere leden van de familie Appel burgemeester en hofpachter, hetgeen op een bijzondere verbondenheid met het klooster wijst.

Over de vader van Hans Memling — Hammann (6) Momilingen — weten we verder niets. De naam Momilingen heeft wel betrekking op het dorp Mömlingen bij Aschaffenburg-am-Main, dat nu bij Beieren hoort.

De moeder — Luca Styrn — is zeer waarschijnlijk verwant met een Altarist Stirn, die verscheidene malen in het vermelde handschrift van Seligenstadt-Klein-Krotzenberg vernoemd wordt (ten vroegste in 1451). In de 16e eeuw is een familie Stirn in Seligenstadt woonachtig. Het is nochtans niet zeker of Hen Meyer (en de erfgenamen) die de graancijns moesten leveren, ook tot de verwanten van Memling behoorden.

(4) Blijkbaar diende het jaargetijde in de kerk gehouden te worden. Het daartoe bestemde graan daarentegen moest door Hen Meyer of erfgenamen in Klein-Krotzenburg geleverd worden.

(5) Er bestaat een voornaam Luca. Deze naam hangt wel samen met de naam Luckart, die reeds in 1391 in Seligenstadt voorkomt. Luca zou dan met Lukardis overeenstemmen.

(6) De inschrijving van Hans Memling als poorter van Brugge werd uitgegeven in R.A. Parmentier, *Indices op de Brugsche Poorterboeken*, Brugge, 1938, dl. II, blz. 630-631, met reproductie dl. II, blz. (157). Parmentier ontcijfert de tekst van deze inschrijving : „ Jan van Mimmelinghe, Harmans (?) zuene... ”. Naar de heer A. Schouteteet op ons verzoek mededeelde, biedt de lezing van de vadersnaam praktisch geen moeilijkheden, en mag ze zonder bezwaar als „ Hammans zuene ” gespeld worden. Aldus is de voornaam van Memlings vader zowel in de Brugse Poorterboeken als in de Duitse teksten gelijkkluidend.

Hans Memling zelf, wordt meermaals vernoemd in jaargetijden die in de kerkrekeningen van de oude parochiekerk ingeschreven staan. Deze rekeningen zijn, met enkele onderbrekingen, vanaf 1534/35 bewaard (7); het jaar begint en eindigt op 13 juli, feest van de H. Margareta. Daar het hier rekeningen betreft, wordt in die jaargetijden meestal enkel het bedrag en niet de naam van de betrokken personen aangegeven. Onder de enkele met naam vernoemde afgestorvenen treft men ook Hans Memling aan: de familienaam geschreven als Momeling, Momenling, Mommeling, Mommenling, Momnilgen, Momlinger, Muminger; de voornaam als Hen, Henn, Henne, hetgeen overeenstemt met Hans (8). Deze vermeldingen bevinden zich in de rekeningen van 1534/35, 1535/36, 1539/40, 1540/41, 1542/43 tot 1550/51. De inschrijvingen uit de jaren 1540/41 en 1543/44 luiden:

„Item, IX schilling vom jorzit Henn Mommelings, burger zu Pruck in Flandern gewest is, uf VIII gestiftt geet I in den baw zu gut” (afb. 2). „Item, XI schilling von Henne Momenlingsz, burger zu Bruck in Flandern, von III messzen” (afb. 3).

Voor het jaargetijde waren dus vier missen gesticht. De inschrijving uit 1540/41 leert dat een deel van het bedrag der stichting ten goede kwam aan de kerkfabriek (de „baw”). In vijf inschrijvingen wordt Memling als burger te Brugge in Vlaanderen vermeld; de tekst uit 1540/41 zegt nauwkeuriger dat hij burger te Brugge „gewest ist”.

Seligenstadt is niet alleen voor Hans Memling, maar ook voor Mathis Gothart Neithart (Grünewald) van betekenis geweest, daar de ene er zijn jeugd doorbracht, en de andere er op rijpe leeftijd verbleef. Jammer genoeg zijn geen archivalia bekend waaruit zou blijken dat de ene of de andere van die beide grootmeesters van zo ver-

(7) De kerkrekeningen van de in 1817 gesloopte parochiekerk van Seligenstadt worden in het dom- en bisdomarchief te Mainz bewaard. De parochiekerk was aan O.-L.-Vrouw toegewijd, maar wordt tot op heden bij vergissing als een S. Bartholomeuskerk betiteld. De H. Bartholomeus was een tijdlang bijpatroon.

(8) Uit de teksten blijkt niet wie de stichter van het jaargetijde voor Hans Memling was.

schillend temperament, een schilderij zou gemaakt hebben voor de burgerij, de parochiekerk of het klooster van Seligenstadt.

H. W. STRASSER

HET GRAF VAN HIERONYMUS LAUWERYN TE WATERVLIET

In zijn testament, op 21 juli 1509 opgesteld, bepaalde Hiëronymus Lauweryn o.m. dat hij wenste begraven te worden vóór het hoogaltaar van de door hem gestichte kerk te Watervliet, in een graf waarvan de zerk zou voorzien zijn van een ligbeeld van hemzelf, van zijn vrouw en van zijn overleden dochter Barbara (1). De tekst luidt als volgt (volgens het afschrift Tieleman) :

„ Item, voorts wille ick dat men op mijn sepulthure maecken sal een epitaphium, ende daerop doen legghen een heereclike sarck, ende daerop doe hauwen mijn persoon, ende de persoon van mijn huijsvrauwe ende oock den dach mijnre doodts ofte overlidens, als die manier ende ghewoonte is, ende oock sal men daer doe verheffen in eene cleene forme die presentie van mijnre dochter saeligher ghedachten, maer dit niet hoogher dan tot mijnder gordel toe ”.

Tijdens de Franse bezetting van het einde der 18e eeuw, werd dit graf vernield.

Over het uitzicht van het graf, over de identificatie van de voorgestelde figuren en over de opschriften werd reeds een en ander geschreven; hiermede waren noch-

(1) Van dit testament wordt een kopie gesignaleerd in het Brugse stadsarchief (Fonds Veranneman, nr. 324), die nu echter onvindbaar is. In het kerkarchief van Watervliet bevindt zich een andere kopie, waarop ongetwijfeld een afschrift in de papieren van Dr. E. Tieleman teruggaat. De h. D. Verstraete, die ons dit afschrift bereidwillig ter inzage gaf, heeft dat testament in modern Nederlands en met uitleg, uitgegeven in het weekblad *Vrij Maldegem* van 13 augustus 1960. Een bespreking van het testament is eveneens te vinden bij W. de Haerne, *Rérection de la paroisse de Watervliet en Flandre à la fin du XVe et commencement du XVIe siècle*, 2e deel, in *Messenger des Sciences historiques*, 1894, blz. 3-6.

tans alle problemen nopens het graf niet opgelost (2). Toevallig troffen we een goede beschrijving van het graf en een volledige lezing van de opschriften aan in een handschrift, getiteld: „Superscriptien ende memorien van alle de tomben, sepulturen ende epitaphien van alle gheestelicke, edele ende eersamen personnagien die liggh(e)n begraven, daarvan memorie van is, binnen de cathedrale kercke van S. Donaes der stede van Brugghe in Vlaenderen, ghereculeert bij Cornelis Gaillaert, filius Maertens, sheer Jans zuene, int jaer 1562. Ende bij mij Jaecques de Damhoudere, canoninck der voornoemde kercke uuytgheschreven ende sommige saecken ghecorrigeert, ende epitaphien daerbij ghevoucht desen 14en juni 1603 ” (3). De meeste aantekeningen die in het hs. voorkomen, zijn van de hand van J. de Damhoudere, maar dat is niet het geval met de beschrijving van het graf van Hiëronimus Lauweryn, die op fol. 115 r.-v. door een andere, eveneens 17e eeuwse hand werd geschreven. De tekst luidt als volgt:

In de prochiekercke der stede, vrijhede ende heerlichhede van Watervliet.

Staet een verheven tombe van blau touchesteen met drye figuren daerop ghesneden, te weten: op den oppersten steen de figure van een manspersoone, gheheel int harnasch met de casaque de maille, ende daerop een casaque d'armes, 't hooft ligghende op een kussen, ende boven het hooft de wapenen gheblasonneert mette assementen, rapiere aen zijde, gheleerst ende ghespoort, met een bracke onder de voeten, ende een vrouwepersoon an de slincke zijde liggende met de mantel d'honneur becleet, haer hooft oock rustende op een kussel (!), waerboven een ynghel embrasseert het carreau van haere wapenen neffens die van haeren man ten helfte verdeelt, ende onder haer voeten rustende eenen haezewint. Int midden van welcke twee persoonen is oock ligghende eene jonghe dochtere met het hooft op een kussen met eenen mantel ghelijckerwijs die van de bovenschreven vrouwpersoone, onder haer voet hebbende eenen schildeken met de waepenen van den vader gheseyt Watervliet ofte Lauweryn. Waeronder int viercante staen ghesneden de wapenen van vrouwe ende man, ende de inscriptie van de selve tombe ront-

(2) In de *Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Oost-Vlaenderen, II. Kanton Kaprijke* (Gent, 1956) handelt Dr. E. Dhanens op blz. 136-137 over dit graf.

(3) Brugge, archief van het bisdom.

somme den opperboort int viercante, luyden met de woorden naervolghende (4) :

„Sepulture mer Jeronimus Lauweryn, ruddere, heere van Watervliet, Poortvleit etc., raed, hoofmeester ende tresorier generael ons gheduchten heeren coninck van Castillien, grave van Vlaenderen etc. ende fondateur deser kercke, die starf den eersten in ougt XVcIX. Ende (blanco)” (5).

Ende boven thooft van de letste vrouwepersoon staen de naervolghende woorden ende inscriptie :

„Ende jonckvrouwe Barble filia mer Jeronimus, vrouwe van Waterlant, die starf anno XVc ” (6).

Onder de selve sepulture ghereleveert als voorseyt ligghen noch tsijdert begraven de naervolghende personen :

„Joncker Marcus Lauweryn, schiltcnappe, heer van Watervliet,

(4) Van het oorspronkelijk opschrift op de boord is nu nog te lezen : „...eryn ruddere heere van Water... heduchten heeren sconynrcx van...”.

(5) In zijn testament spreekt Lauweryn van zijn dochter „saeligher ghedachten”. Hij zegt niets dergelijks van zijn vrouw, wier ligbeeld eveneens de zerk moet versieren; ze was dus nog in leven. Daar zijn eerste vrouw, Jacqueline Pedaert in 1502 overleed en in de Sint-Janskerk te Gent begraven werd (J. Gailliard, *Bruges et le Franc*, I, blz. 363. Brugge, 1857; D. Verstraete, *Watervliet in de XVIe eeuw*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 11 (1960), blz. 257), heeft hij in zijn laatste wilsbeschikking wel zijn tweede echtgenote bedoeld. Dat wordt bevestigd doordat de sterfdatum van de vrouw op de zerk niet ingevuld is, wat bewijst dat zijn tweede vrouw, Maria Strabant, toen nog in leven was. Het is onbekend waarom die datum later niet werd ingevuld.

Laten we echter opmerken dat een grafchriftenverzameling uit 1852, aangehaald door E. Dhanens (*o.c.*, blz. 137) melding maakt van fragmenten van de zijkanten van het graf waarop het wapen van Lauweryn, van Pedaert, en tweemaal hun gedeeld wapen voorkomen. De aanwezigheid van het wapen van Pedaert bewijst o.i. niet dat Hieronimus' eerste vrouw op de zerk werd voorgesteld, zoals algemeen aangenomen wordt. Het wapen van Pedaert wordt immers genoegzaam verklaard door het ligbeeld van haar dochter Barbara.

(6) Barbara, dochter uit het eerste huwelijk van H. Lauweryn en J. Pedaert, werd in 1504 vrouwe van Waterland, en overleed in 1506 (L. Gilliodts-van Severen, *Soutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges*, V, blz. 161, 313-317, 361-364. Brussel, 1892). In een oorkonde van september 1504 wordt ze vernoemd „Barbette, fille aisnee dudit remonstrant quil a eue de feue damoiselle Jacquemine Peyarts, sa premiere femme”. (L. Gilliodts-van Severen, *o.c.*, blz. 314).

Van dit opschrift is nu nog te lezen : „Ende jonckvrouwe Barble...”.

Waterlant, Philippine etc., den welken onghetraut overleden is op den (blanco) 1610.

Ende mervrauue Françoise Lauweryn, naer de doot van haeren bovenschreven broeder, vrouue van Watervliet, Waterlant, Philippine etc., de welke twee bovenschreven kynderen waren van wijlent joncker Guido Lauweryn, filius Mathias, gheprocreert bij vrouue Joanna de Deurnaghele, dochter van joncker Philips, heere van Vroilandt, Zeghershove etc. Zij was weduwe van mer Maximilian le Boeuf, rudder, heere van Backelroo, in zijn leven capitain van cuirassen te peerde, ende gouverneur der stede ende district van Weert in Brabant, alwaer hij in de prochiekerke begraven licht; hij overleet (blanco) anno 1607. Ende zij (blanco) anno 1630". In de rand staat : „Nota dat desen mer Maximilian le Boeuf is in zijn jonckheyt gheweest page van den conynck van Spaingnen Philippus den 2" (7).

In 1893 werden op het kerkhof te Watervliet enkele geringe fragmenten van de grafzerk weergevonden, waarmede men getracht heeft het oude graf terug samen te stellen; dit nieuw monument staat nu rechtop in de kooromgang opgesteld (8). De „herstelling", die met plaaster werd uitgevoerd, is op een tamelijk gedurfde wijze gebeurd. We willen hier o.m. op volgende feiten wijzen.

— De beide figuren werden omzeggens geheel naar eigen inzichten en met zeer weinig oude stukken samengesteld.

— Het fragment van een vrouwenkleed, waartegen een klein schild met het wapen van Lauweryn gebeeldhouwd is, en dat nu deel uitmaakt van de vrouwenfiguur, behoorde volgens de hier meegedeelde 17e eeuwse tekst, bij het ligbeeld van de dochter Barbara.

(7) In een hs. van Foppens, *Epitaphia Brugensia* (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. kabinet, nr. 6055) wordt het graf op de volgende manier beschreven : „In ecclesia parochiale de Watervliet. Sepultura magnifice elevata ex ceruleo ac lydio lapide, cum tribus figuris supra sculptis aliisque ornamentis et hac inscriptione. „De opschriften vertonen enkele spellingsvarianten met de teksten uit het Brugse hs.

(8) Tot het oorspronkelijk beeldhouwwerk, dat nog geen vijfde van het grafmonument van Lauweryn uitmaakt, behoort het linker bovengedeelte met helm en schriftriel, de voorarmen en de handen van de man, een gedeelte van zijn rechter been, het totaal verminkt gezicht van de vrouw, het benedengedeelte van een vrouwenkleed met schildje waarop het wapen van Lauweryn staat.

— Dit laatste ligbeeld is bovendien in het nieuw grafmonument weggelaten. Wel is nog aanwezig een gedeelte van de banderol die boven het hoofd van Babara was aangebracht, en waarop nog te lezen is: „*Ende joncvrauwe Barble.*”

Deze zg. herstelling werd uitgevoerd door de h. R. Roomsch-Blanchaert uit Gent, die in een brief van 14 september 1895, gericht aan een lid van de kerkfabriek van Watervliet, het werk als volgt beschreef (9) :

„Het is dank aan de onvermoeibare ijver van E.H. Pastoor dat er, na bijna het geheele kerkhof omgedolven te hebben, enige geringe stukken gevonden zijn van de deksteen der tombe. Na langdurige opzoekingen, vergelijkingen en studies met de hulp van August Van Assche en Frans De Potter, ben ik er in gelukt deze deksteen te herstellen zoals hij heel waarschijnlijk, op enige kleine bijzonderheden na, zal geweest zijn. Ziet er hier een beknopte beschrijving van. De steen is vervaardigd geweest uit één stuk, met de beelden en alles wat ze omringt, Doorniksche blauwen arduin, en heeft het karakter van het laatste gotische tijdvak (begin 16e eeuw). De ridder, in krijgsgewaad en biddende houding, de handen gevouwen, ligt platrugs op den steen met het hoofd op een kussen rustend; aan de voeten, en er op steunende een hazewindhond; Loven het hoofd is zijn wapenschild aangebracht bekoord door een helm waaruit „lambrequins” voortvloeien, dewelke wapenschild en helm zeer sierlijk omringen (dit stuk is bijzonder goed bewaard en zeer merkwaardig). Naast de ridder, aan zijn linkerzijde, ligt zijn echtgenote, ingsgelijks in biddende houding; volgens De Potter zouden er twee vrouwen op de steen gelegen hebben. Daar ik er echter niet het minste spoor van kunnen ontdekken heb, zo heb ik mij bepaald er enkel één op op te brengen daar het, mijns inziens, hier enkel geldt de gevonden stukken zooveel mogelijk voor te stellen op hunne oude plaats en niet iets nieuws voort te brengen (enz.)”.

Daar de ontbrekende gedeelten met plaaster uitgevoerd werden en het graf onder de oorlogsomstandigheden te lijden had, zou een verstandige restauratie, volgens de huidige normen, zonder veel moeite kunnen verricht worden. Zo zouden de oorspronkelijke fragmen-

(9) Een afschrift uit het archief van wijlen Dr. E. Tieleman werd ons door D. Verstraete medegeedeeld. Waarvoor onze beste dank.

Musée Gruuthuse, Bruges.

Armoire aux privilèges et titres du consulat de Castille-Léon à Bruges, 1441.

Copyright A.C.L., Bruxelles.

ten duidelijk kunnen aangegeven worden, door het overige van de figuren enkel door ingegrifte lijnen in de zerksteen aan te duiden. Het spreekt vanzelf dat dan ook de dochter haar rechtmatige plaats tussen haar ouders zou dienen te bekomen! Derwijze zou Hieronymus Lauweryn, de stichter van Watervliet, een grafmonument krijgen, dat hem waardig is.

L. DEVLIEGHER

L'ARMOIRE AUX PRIVILEGES ET TITRES DU CONSULAT DE CASTILLE-LEON A BRUGES EN 1441.

Lorsque le 23 avril 1441 les marchands du royaume de Castille-Léon (1) élaborèrent des statuts et se constituèrent en gilde à Bruges, ils choisirent six consuls parmi eux. Ils les chargèrent de la conservation des privilèges et titres de la nation, mirent à cette fin un coffre (*arca*), muni d'une serrure, à leur disposition et confièrent à chacun d'eux un exemplaire de la clef. Le 1er décembre 1467 les archives du consulat étaient encore conservées dans ces conditions (2).

Au 30 octobre 1547 les membres de la gilde marchande de Castille-Léon à Bruges n'étaient plus que trois consuls (3). Ils décidèrent à cette date de munir le coffre (*cajón*) aux privilèges et titres de trois serrures différentes et de donner à chacun des consuls une des clefs corres-

(1) Les noms „Castille”, „Castille-Léon” et „Espagne” sont synonymes dans les textes de la fin du moyen âge et du début de l'époque moderne. Sont naturellement aussi équivalentes à cette période les expressions „nation de Castille”, „nation de Castille-Léon” et „nation d'Espagne”. Cf. J. Finot, *Relations commerciales et maritimes entre la Flandre et l'Espagne au Moyen Age* (Annales du Comité flamand de France, t. XXIV, 1898), pp. 21-22, 280. J. Marechal, *La colonie espagnole de Bruges du XIVe au XVIe siècle* (Revue du Nord, t. XXXV, 1953, pp. 5-40), p. 6.

(2) L. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges* (Bruges, 1901-1902), pp. 97-102.

(3) Pour le mode d'élection des consuls de la nation de Castille-Léon à Bruges, cf. J. Marechal, *Colonie espagnole*, pp. 24-25. Dans cette gilde marchande on élut invariablement trois consuls au XVIe siècle. Cf. pour la liste, Archives de la ville de Bruges, *Archives du consulat de Castille ou d'Espagne à Bruges, Ayuntamientos, 1502-1608*.

pondantes. En conséquence on dut ajouter deux nouvelles serrures au meuble existant.

En même temps on dressa l'inventaire des archives de la nation de Castille-Léon à Bruges. Le meuble qui contenait les privilèges et titres avait à ce moment quatre tiroirs (*cajas*). Il ne s'agissait donc pas en l'occurrence d'un coffre proprement dit, mais d'un meuble ayant cet aspect. Sans doute était-il en bois. Ces tiroirs portaient les étiquettes A, B, C et D. Dans le premier on gardait principalement les privilèges, dans le deuxième les sentences, dans le troisième les contrats et dans le quatrième les placards.

Le coffre où l'on conservait les archives du consulat de Castille-Léon à Bruges, se trouvait par définition au comptoir de la salle d'audience (*contador de la camara de audiencias*) dans la maison de la nation. C'était notamment le cas au 30 octobre 1547 (4) et au 20 février 1607 (5). Il paraît néanmoins vraisemblable que le 6 juillet 1596 l'ancienne armoire en bois à quatre tiroirs

(4) Archives de la ville de Bruges, *Archives du consulat de Castille ou d'Espagne à Bruges. Ynventario oreginal, 1547*, f° 1-7 : „Ordenança hecha en ayuntamiento general, en 30 de octubre e 11 de nobiembre de 1547. Por ser cosa muy conbeniente a la naçion y su autoridad, se hordeno que los prebillejos y escrituras originales, que la naçion tiene, se pongan todos en un libro, por ynventario, y quel dicho libro, con los dichos prebillejos y escrituras, se ponga junto en el caxon y archibo de la naçion, que esta en el contador, del qual dicho caxon los tres consules tengan cada uno su llabe, y no se pueda sacar del ningun ynstrumento, sin que todos tres consules esten presentes o los dos dellos, si el uno estubiere avsent e abiendo dexado su llabe, y que el ynstrumento que se sacare se asiente luego en presençia de los consules, en las espaldas del dicho libro, donde el ynventario se a de tener, y que el dia que los consules pasados dieren sus cuentas sean obligados, ante todas cosas, a dar el dicho libro e ynventario a los nuebos consules, con las llaves del archivo, e por el dicho ynventario les daran y entregaran todos los prebillejos y ynstrumentos originales, contenidos en el dicho ynventario, o rrazon suficienete, por el dicho libro, del ynstrumento que se obiere sacado e para que se saco e donde esta, con conozimiento de la persona a quien se obiere dado. Ymbentario : Caxa n° A : Primeramente un bidimio original del primero prebillejo - - - Sentençias e atas e otras cosas pertenecientes a la naçion, que estan en la caxa n° B : - - - Contratos perpetuos pertenecientes a la naçion, que estan en la caxa n° C : - - - Caxa donde estan ciertos placares, es n° D : - - - ". *Ibidem*, f° 51 v° : „en el contador de la camara de audiencias”.

(5) L. Gilliodts, *Cartulaire consulat d'Espagne*, p. 2.

(*escaparate con quatro caxones*) avait été remplacée à la salle d'audience, pour la conservation des archives, par un nouveau coffre en fer (*cofre de yerro*) et qu'elle ne servait plus à cette date qu'à conserver des ornements d'église dans la chambre des courriers postaux (*la camara de correos*) (6).

La nation de Castille-Léon à Bruges a fait usage de trois blasons différents : celui du royaume de Castille-Léon, celui de la ville de Burgos et celui appelé „l'écusson avec la bande”. Voici la description des armes de Castille Léon : écu écartelé aux 1 et 4 de gueules à une tour sommée de trois tourelles d'or, qui est de Castille; aux 2 et 3 d'argent au lion de gueules couronné d'or, qui est de Léon (7). Dans les armes de Burgos, d'autre part, un buste de roi chargé de trois tours, sommées de trois tourelles, est représenté sur le champ de l'écu. C'est la fameuse *cabeza* (tête) de Burgos, mentionnée dans de nombreux textes. Les suppôts de cette gilde marchande à Bruges employèrent ces deux blasons, parce qu'ils étaient sujets du royaume de Castille-Léon, dont Burgos était la capitale (*cabeza*), d'où étaient originaires ceux parmi eux qui nouèrent les premières relations commerciales avec la ville flamande (8).

L'un et l'autre blason furent d'un usage fréquent au consulat de Castille-Léon à Bruges. Le blason du royaume figure sur la matrice en cuivre du contre-sceau (9), et celui de la capitale se trouvait gravé sur la matrice en argent du sceau proprement dit (10). Le registre contenant l'inventaire des archives (*ynventario oreginal*) (11), et celui aux comptes des frais d'expédition des navires affrétés en Espagne à destination des Pays-Bas (*rotulos de las averias*) (12) ont une couverture

(6) J. Marechal, *Colonie espagnole*, pp. 38-39.

(7) J. B. Rietstap, *Armorial général* (Gouda, 1884-1887), t. I, p. 385; t. II, p. 51.

(8) L. Gilliodts, *Cartulaire consulat d'Espagne*, pp. 422-423.

(9) E. Vanden Bussche, *Mémoires sur les relations qui existèrent autrefois entre les Flamands de Flandre — particulièrement ceux de Bruges — et les Portugais. 2e supplément* (La Flandre, t. VIII, 1876, pp. 217-250), p. 223.

(10) J. Marechal, *Colonie espagnole*, p. 37.

(11) L. Gilliodts, *Cartulaire consulat d'Espagne*, pp. 1-3.

(12) J. Marechal, *Le départ de Bruges des marchands étrangers*

de cuir estampé aux armes de Castille-Léon. Par contre le registre pupillaire (*libro de menores*) porte les armes de Burgos estampées sur le plat de la reliure également en cuir (13). De plus l'un ou l'autre blason était apposé sur des tableaux, tapis, coussins ornements d'église, habits sacerdotaux et méreaux de bienfaisance (14). Enfin les armes du royaume de Castille-Léon et de la ville de Burgos firent normalement partie du décor des tableaux vivants, représentés par la nation à l'occasion de l'inauguration de Charles-Quint à Bruges, le 18 avril 1515 (15).

Le blason appelé „l'écusson avec la bande” peut vraisemblablement être décrit ainsi : sur le champ une bande engoulée de deux têtes de dragon. Cet écusson spécifiquement espagnol fut appendu à Bruges vers 1500, par les suppôts de la nation de Castille-Léon, dans la chapelle qu'ils possédaient en commun avec ceux de Biscaye, chez les Augustins (16).

Ce n'est qu'en 1705 que fut supprimé le consulat de Castille-Léon à Bruges. Cette année les derniers consuls en charge firent cession à la ville des tableaux, archives, matrices de sceaux et de quelques vieux meubles de la nation. Nous possédons un inventaire relativement détaillé de ces pièces (17). Les archives et matrices de sceaux sont maintenant encore en grande partie conservées aux Archives de la ville de Bruges (18). Par contre

(*XVe et XVIe siècle*). (Annales de la Société d'Emulation de Bruges, t. LXXXVIII, 1951, pp. 26-74), p. 48.

(13) Archives de la ville de Bruges, *Archives du consulat de Castille ou d'Espagne à Bruges, Libro de menores, 1536-1577*; f° 8 : „el libro de menores que tiene las armas de Burgos ençima” (15 octobre 1537). Il ne s'agit donc certainement pas dans ces armes de l'empereur Charles-Quint représenté en buste, comme l'a prétendu R.A. Parmentier dans *Catalogus (Geïllustreerde). Tentoonstelling van miniaturen en boekbanden. Brugge, 1927* (Bruges, 1927-1931), t. I, pp. 125-126, n° 58. D'ailleurs le personnage porte une couronne de roi et non d'empereur.

(14) J. Marechal, *Colonie espagnole*, pp. 37-40.

(15) R. Dupuys, *La tryumphante et solemnelle entrée etc. de Charles-Quint à Bruges en 1515* (Bruges, ca. 1850), pp. 29-37.

(16) L. Gilliodts, *Cartulaire consulat d'Espagne*, p. 196.

(17) J. Marechal, *Colonie espagnole*, pp. 35, 37-40.

(18) L. Gilliodts, *Cartulaire consulat d'Espagne*, pp. 1-5. J. Marechal, *Colonie espagnole*, pp. 27-30. E. Vanden Bussche, *Relations entre les Flamands et les Portugais*, pp. 217, 223.

les meubles anciens — comme d'ailleurs les tableaux — avaient disparu.

Nous avons eu la bonne fortune de retrouver le meuble de 1441 aux privilèges et titres du consulat de Castille-Léon à Bruges. Il est exposé actuellement au Musée Archéologique de la ville et y fut transféré le 26 mars 1907 des Archives Communales, où on l'avait mis précédemment en dépôt avec les documents qu'il contenait (19). Nous en donnons ci-joint la reproduction. Ses dimensions sont 63 x 112 x 52 cm. et son aspect est celui d'un coffre. En réalité il s'agit d'une armoire à un corps et à deux vantaux, ainsi qu'à quatre tiroirs disposés à l'intérieur. Ce meuble est muni de trois serrures : une ordinaire, qui en a toujours fait partie, et une double serrure, qui y fut ajoutée ultérieurement. Il est orné des armes que nous venons de décrire. Se trouvent en effet fixés sur le panneau supérieur le blason de Castille-Léon, sur le vantail gauche le blason de Burgos (20) et sur le vantail droit l'écusson à la bande engoulée de deux têtes de dragon.

J. MARECHAL

(19) Musée Gruuthuse à Bruges, *Archives, nouveau n° 46* : „ Inventaire des objets conservés jusqu'ici aux Archives de la ville de Bruges et remis à la date de ce jour (25 mars 1907) à la Société d'Archéologie, à titre de prêt, toujours révocable et pour être déposés au Musée de Gruuthuse, conformément à la résolution du Collège Echevinal (Lettre de l'Administration Communale du 12 mars 1907, 3e division, Rép. F, n° 91) - - - 24. Un coffre en chêne provenant du consulat d'Espagne, armoyé aux armes d'Espagne sculptées en bois”.

(20) Un vantail aux armes de Burgos, ayant appartenu également au consulat de Castille-Léon à Bruges, fut légué par la famille Vander Beeck-Bouvy à la ville de Bruges et déposé au même musée le 3 juin 1909 par l'administration communale. Cf. *Ibidem, Catalogue sur fiches* : „ C. 18.

Un vantail de coffre en chêne avec armoire, 0, 51 1/2 haut sur 0,43 1/2 larg. Sous une double serrure il y a un écusson, où se trouve sculpté un personnage couronné portant trois tours sur la poitrine. Découvert par Mr. Edm. Gilleman, chef du service de l'hygiène, dans les combles de la maison occupée par la dame testatrice (Vander Beeck-Bouvy) - - - à Bruxelles, lors de la remise du legs. Nom du déposant : L'administration communale Bruges. Date d'entrée : 3 juin 1909”. Ce vantail est maintenant introuvable.

VASTENDOEKEN

Het pas verschenen boek van P. Engelmeier, *Westfälische Hungertücher vom 14. bis 19. Jahrhundert* (Münster, 1961), doet ons denken aan de vele vermeldingen van vastendoeken of hongerdoeken in de rekeningen en inventarissen van onze Vlaamse kerken, en op de nog rijkere oogst die de zoekers te wachten ligt. James Weale zal hier wel van de eersten geweest zijn om zijn zoeklicht op de Vlaamse toestanden te richten in zijn tijdschrift *Le Beffroi*, II (1864-1865), blz. 39-51. Hij illustreert zijn bijdrage met de reproductie van een miniatuur uit een Vlaams getijdenboek uit de tweede helft van de 15e eeuw (voormalige verzameling Jarman te Londen) (1). Guido Gezelle zal de prent in *Rond den Heerd* (2) overnemen, en er in zijn „Gordine des Temples” een kommentaar op schrijven, zoals alleen Gezelle dit kon. Weale houdt zich meer bij het wetenschappelijke. Naast de bekende teksten uit de klassieke werken, heeft hij nog verdere lokale illustratie uit zijn archiefstudie opgediept. We krijgen o.m., teksten over twee Brugse kerken, over Sint-Donaas (1376-1586) en Sint-Jacobs (1488-1499). Voor Sint-Donaas kunnen we een jongere, maar interessante tekst uit de *Acta Capituli* bijbrengen (1 maart 1628) : „Omittatur in posterum velum quadragesimale”. Hier hebben we de schorsing van een eeuwenoud gebruik. In die tijd was men in Sint-Donaas, onder de invloed van Trente, duchtig aan 't Romanizeren. De vastendoek is niet Romeins; de echte betekenis ervan heeft men te Rome nooit begrepen, en wat men ervan overnam — het bedekken van kruisen en beelden in de Passietijd — is voor een groot deel een ongerijmde praktijk.

We kunnen geen Middeleeuwse kerkrekeningen of -inventarissen doorlopen of we vinden er de hongerdoeken vermeld. Zo in het hs. Ceremonieboek van de abdij Ten Putte te Gistel, opgesteld vóór de Geuzentijd, waar men, naar het eigen gebruik van de Bursfelder Vereniging, „de Tempelgordine spant 's maendaechs voor

(1) Langs het *R.K. Bouwblad*, VII, blz. 124, weten we dat het hs. in het British Museum in veilige haven is aangeland.

(2) I (1865-1866), blz. 131.

asschen woensdach". T. Sevens vermeldt ze in zijn monografieën over de Sint-Maartens- (3) en de O. L. Vrouwkerk (4) te Kortrijk.

Van de grote vastendoeken, die het koor volledig afsloten, is bij ons niets overgebleven. Een handschriftelijke nota, die ons langs Kan. Duclos gekomen is, zegt dat omstreeks 1860 nog een vastenboek te Oedelem bewaard was. Het ontbreken van alle verdere beschrijving, zoals de opgave van de afmetingen, doet me eerder denken dat we hier niet één van de grote Middeleeuwse vastendoeken hadden, maar een kleiner doek dat in de brede betekenis ook wel honger- of vastendoek kan heten. Van de grote vastendoek zijn immers twee andere voortgekomen, die ook wel die naam dragen, maar van verschillende aard zijn: de beschilderde vastendoek en het rijk-bestikte kruisvelum.

De vastendoek verborg oorspronkelijk de hele altaaruimte. Gedurende gans de vasten de mensen op zo'n blinddoek laten kijken, bleek weldra een te zware opgave. Naast de vele *cortinae blavae* (d.i. paars) en *violaceae*, vinden we nog meer *cortinae lineae*, van wit linnen. Dat groot wit-linnen veld werd weldra met borduurwerk opgeluisterd, Passiemotieven en -teksten. Nog een stapje verder: het gordijn wordt niet tot op de grond doorgetrokken, maar laat het altaar zichtbaar. Zo is het thans nog in de Duitse kerken waar het vastengordijn in gebruik is gebleven. Soms wordt het doek eenvoudig op het retabel gehecht. De symbolische naaldtekeningen worden vervangen door geborduurde of geschilderde scènes.

In 1525 schildert de Gentse meester Pieter Tomaes en tafereel van de Passie, dat men tijdens de vasten vóór het hoogaltaar van de kerk in Boechoute opstelde (5). In 1554 schildert de Bruggeling Joost de Laval een soortgelijke Passiedoek voor de kerk van Watervliet (6). In

(3) T. Sevens, *Sint-Maartenskerk te Kortrijk van den vroegsten tijd tot heden*, blz. 88. (Kortrijk, 1896). J. Van Ruymbeke, *Le Jubé de l'église de St. Martin à Courtrai du 15e au 18e siècle*, blz. 6. (Kortrijk, 1885).

(4) T. Sevens, *De kerk van O. L. V. te Kortrijk van den vroegsten tijd tot heden*, blz. 78. (Kortrijk, 1897).

(5) F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis der gemeenten van Oost-Vlaanderen*, 2e reeks, deel 1, blz. 110. (Gent, 1870).

(6) R. Parmentier, *Bronnen voor de geschiedenis van het Brug-*

1544 schildert Jaak van Steenkiste uit Kortrijk, een doek met de instrumenten van de Passie, om in de Vastentijd boven het retabel in Sint-Walburga te Veurne te hangen (7). De rekeningen van Jan Perez de Malvenda voor de tombe van Karel de Stoute in de O. L. Vrouwkerk te Brugge, maken voor het jaar 1566 melding van een betaling aan Marcus Geerard: „à cause d'avoir painté la figure de N. Rédempteur J. C. avec sa passion, qu'on tend en caresme devant le grand autel de la dite église” (8). Het ware de moeite waard opzoekingen in die richting voort te zetten. Deze geschilderde doeken kunnen gaan van symbolische onderwerpen, in de trant van de bekende Arma Christi die we zo dikwijls aantreffen op de achtergrond van de Mis van Sint-Gregorius, tot een uitgebreide „parkenreeks”, in de aard van de doeken van onze marktzangers.

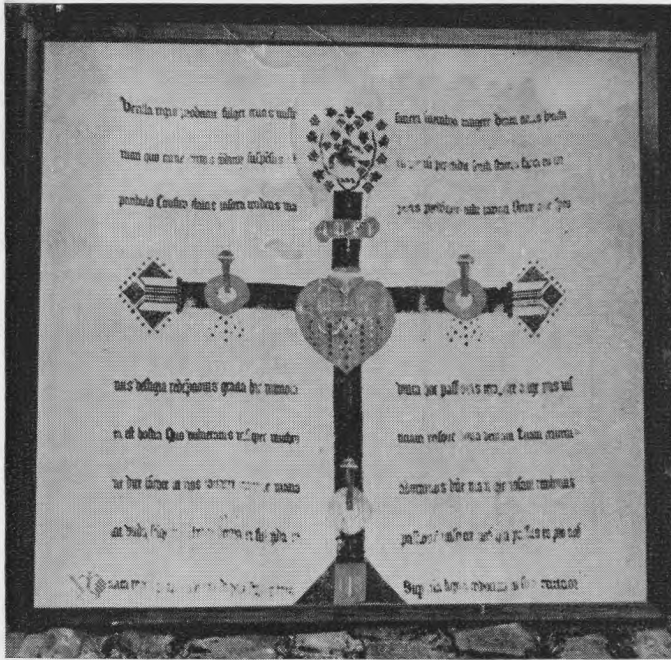
De andere soort, het geborduurde kruisvelum, is van mindere afmetingen en meer sobere versiering; het blijft, zoals de grote vastendoeken, van wit linnen, en is opgewerkt met gekleurd stikwerk, hoofdzakelijk rood, soms met groene of gele details. Dit doek werd gebruikt om het altaar- of triomfkruis te bedekken. J. Weale die voor zijn tentoonstelling te Mechelen in 1864, op speurtocht geweest was in kerken en kloosters over het gehele land, had twee van die geborduurde kruisvelums weten te ontdekken. En die twee kwamen uit West-Vlaanderen! Het ene was in 't bezit van kanunnik, later Mgr. Bethune, het andere was eigendom van onderpastoor Pattyn te Gistel. Ze worden uitvoerig beschreven onder de nrs. 660 en 661, zonder aanduiding der afmetingen. Eén van deze stukken is gedateerd 1507.

Men weet niet waar deze twee kruisvelums verdoold zijn, maar intussen kan ik op een derde wijzen dat bewaard wordt in de Sint-Trudoabdij te Male. Het is minder rijk dan de twee voorgaande en is 95 cm hoog bij

sche schildersmilieu in de XVIe eeuw, in Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art, VIII (1938), blz. 268.

(7) F. De Potter, E. Ronse, P. Borre, *Geschiedenis der stad en kastelnij van Veurne*, II, blz. 183 (Gent, 1875).

(8) O. Delepierre, *Compte de Jean Perez de Malvenda de la „tombe de bone mémoire le duc Charles de Bourboingne, en l'église de Nostre Dame en Bruges”*, in *An. Soc. d'Emul. Bruges*, II (1840), blz. 57.

Kruisvelum uit de 15e eeuw
(Sint-Trudoabdij te Male)

100 cm breed, juist groot genoeg om op het nog voorhanden zijnde triomfkruis de prachtige Middeleeuwse Kristus te verhullen. Het velum is van wit linnen en getekend met een kruis van rood (overwegend) en geel stikwerk. De armen van dit kruis eindigen langs boven op een pelikaan met zijn jongskens in een krans van wijnranken, rechts op het monogram MRA (Maria) en links op IOHS (Johannes). Het kruis staat op een gestyleerde voet of heuvel. Op het snijpunt van de kruisbalken staat een hart met wonde en bloeddruppels. Op de zijarmen en de benedenbalk staan nagels met bloeddruppels, telkens in een gele cirkel. Dat zal de wonden moeten voorstellen. Op de bovenbalk is de kruistitel INRI. Het hele veld is daarbij gevuld met de doorlopende tekst van de kruishymne *Vexilla Regis*, in de oorspronkelijke Middeleeuwse versie. Dit merkwaardige kruisvelum mogen we wel uit de 15e eeuw dateren.

M. ENGLISH

Boekbesprekingen

J. F. VERBRUGGEN, *Het leger en de vloot van de Graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305*. Kon. Vlaamse Academie van België. Verhandelingen van de Klasse der Letteren, nr. 38. Brussel, 1960. 194 pp., ill.

Professor Dr. J. Verbruggen, die reeds zoveel bijgedragen heeft tot de kennis van de militaire geschiedenis van de middeleeuwen, geeft ons hier de uitslagen van zijn jarenlange opzoekingen over het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen tot in 1305.

Tot rond 1300 immers, bestond het leger van de graven vooral uit ridders, die de hoofdmacht vormden. Wel was er sedert 1127 immer meer voetvolk bijgekomen, meest uit de gemeenten, maar dit diende slechts als hulpwapen.

Wanneer in 1300 het graafschap Vlaanderen bij Frankrijk was ingelijfd, zaten de graaf en een groot deel van zijn ridders in Frankrijk gevangen, zodat het grafelijk leger in feite niet meer bestond. En toch, twee jaar later, kon Vlaanderen zijn onafhankelijkheid heroveren dank zij het voetvolk van de gemeentelegers, dat van nu voort de hoofdmacht vormde van het grafelijk leger.

De militaire dienst was een verplichting tegenover de graaf, zowel voor de ridders als voor de andere onderdanen. De inwoners van dicht bij de zee hadden speciale verplichtingen betreffende de uitrusting van de krijgsvloot.

De ridders waren gepantserde ruiters die over een hoe langer hoe duurder wapenrusting gingen beschikken, bij zover dat slechts de rijkste feodalen het tot ridder konden brengen. Zij werden soms aangevuld door huurlingen.

Van jongsaf kregen de ridders een verzorgde opvoeding en werden tot beroepsoldaten opgeleid. Zij oefenden zich verder in de talrijke private oorlogen en in de toernooien, echte militaire oefeningen, die twee groepen ridders tegen elkaar in het gelid stelden, waarbij zeer dikwijls slachtoffers vielen en paarden en wapenrustingen buit gemaakt werden. Deze ridders waren zeer solidair, maar ontaarden dikwijls tot rovers en baanstropers.

De rijkste ridders waren de baanderheren, die ieder met een twintigtal ridders opkwamen. In 1216 telde het graafschap Vlaanderen 43 baanderheren. Ieder gewone ridder kwam op met drie tot vier edelen. Om reden van de grote kosten van hun wapenrusting werd het aantal ridders gedurig kleiner in aantal, terwijl het aan-

tal edelknepen steeg. Gewoonlijk telde het Vlaamse leger een 500 ridders.

Deze ridders hadden een eigen mentaliteit. Steunende op hun kundigheid en sterke bewapening, voerden ze graag oorlog, die geen grote gevaren opleverde, maar hun toeliet te plunderen. Tot in het begin van de XIVe eeuw waren zij zeer gevaarlijke tegenstanders voor het voetvolk.

Ook de andere onderdanen van de graaf waren onderworpen aan militaire verplichtingen, o.m. de ridders en de laten van de domeinen der abdijen.

Wat de inwoners van het platteland betreft, deze werden opgeroepen als landweer, en waren ingedeeld volgens kasselrijen en ambachten. De meest krijgsvantheugende onder hen waren de boerengemeenschappen uit Kustvlaanderen.

Het beste voetvolk werd echter geleverd door de gemeenten. Deze hadden een sterk saamenhorigheidsgevoel en hadden de middelen om de dure wapens te kopen, waarmede zij de zwaar gepantserde ridders konden verslaan. Ten gevolge van de economische ontwikkeling van de XIIIe eeuw, verarmden de ridders en werden dan ook min talrijk, zodat de gemeenten stilaan hun plaats gingen innemen in het leger. Eerst waren de gemeentelegers ingedeeld in coningstafelrijen van twintig man, volgens de stadswijk die zij bewoonden. Later, na de opkomst van de stedelijke ambachten, eisten deze hun leden ten strijde te trekken met hun ambacht en onder een eigen hoofdman.

Wij kunnen dit heel goed nagaan in de inrichting van het Brugse gemeenteleger in het begin van de XIVe eeuw, dat bestond uit ruitery, voetvolk (ingedeeld in poorters en ambachtlieden), boogschutters, zware werptuigen en een afdeling pioniers, belast met het verbeteren van de wegen langswaar de wagens voorbijreden. Deze sterkte van het Brugs gemeenteleger te Kortrijk in 1302 wordt geschat tussen 2440 en 3470 man, dit van geheel het Vlaamse leger aldaar tussen 8500 en 11000 man.

Schrijver behandelt ook uitvoerig de bewapening. Deze van de ridders bestond oorspronkelijk uit een lederen tuniek, bekleed met metalen plaatjes, waaruit het maliënhemd ontstond, totdat, op het einde van de XIIIe eeuw, het ijzeren harnas de ridders onkwetsbaar maakte. De helm, het schild, de lange lans en het zwaard voltooiden de bewapening.

De ridders treden op in dicht geschaarde formaties, paard tegen paard, op een smal front. Iedere schaar of „bataelge” telde 60 tot 80 ruiters, gevormd in een rechthoek van één tot drie man diep. De aanval gebeurde in stormloop om de vijandelijke lijn in te beuken.

Het voetvolk kreeg op het einde van de XIIIe eeuw als hoofdwapen de goeden dag of „ gepinde stave ”, een dikke houten steel met stevige stalen pin, vastgeklemd in een ijzeren beslagring. Met dit wapen kon men slaan en steken. Andere gemeentenaren waren bewapend met zeer lange pieken om de stormloop van de ruitery op te vangen. Allen droegen een helm, een metalen halsberg die hals en schouders beschermdt alsook borstplaten.

De tactiek van het voetvolk was eerder defensief. Met geveld pieken wachten zij de massa van de vijand af, beschermd door boogschutters, die de aanvallers van op afstand bestookten. Wanneer de troepen handgemeen werden, sloegen de dragers van goedendags erop los.

Op zee was het doel van de strijd de vijandelijke schepen lek te slaan of te enteren. Daarom waren de schepen bij het begin van het gevecht samengebonden met kettingen om beter weerstand te bieden. Wanneer deze braken, kon schip tegen schip gestreden worden. Brandende vaartuigen werden naar de vijand gedreven om zijn schepen te doen vuur vatten.

Wat de belegeringen aangaat, hier trachtte men de vesting volledig in te sluiten om ze door honger te bedwingen. Gewoonlijk waren de legers niet talrijk genoeg om ze volledig in te sluiten, zodat er nog altijd verbinding bestond met de buitenwereld. Indien men de stad niet kon veroveren door list, richtte men vooral de aanval op de poorten. Maar de verdedigers waren in de gunstigste positie omdat de werptuigen te zwak waren.

Tot slot behandelt professor Verbruggen de oorlogvoering van de graven van Vlaanderen, die in de eerste eeuwen offensief optraden en hun gebied uitbreidden naar het zuiden en het oosten. Later, tegenover de zeer talrijke legers van de koning van Frankrijk, moest defensief opgetreden worden, door het versperren van één van de drie invalswegen : over Cassel, over Rijsel en over Doornik.

Maar er waren zeer weinig beslissende veldslagen, omdat de achtervolging van de vijand weinig doeltreffend was. De talrijke vestingen boden goede schuilplaatsen voor het terugtrekkende leger, dat aldaar verder het verloop van de veldtocht kon nagaan. De vijand kon wel het platteland plunderen en verwoesten, maar hij moest weldra aftrekken omdat de voedingswaren uitgeput waren.

Deze korte en onvolledige nota's tonen wat er in dit buitengewoon belangrijk werk te vinden is. Zijn talrijke en preciese gegevens zullen ertoe bijdragen de militaire geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen beter te leren kennen en tot haar juiste verhoudingen terug te brengen.

J. De Smet

Dr. E. DHANENS, *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oostvlaanderen. 1. Temse* (in Cult. Jb. Prov. Oostvl., V, 1951, 1e band, blz. 303-408; verschenen in 1953); 2. *Kanton Kaprijke* (in Cult. Jb. Prov. Oostvl., VII, 1953, 3e deel, blz. 1-182; verschenen in 1956); 3. *Sint-Niklaaskerk te Gent, Gent, 1960* (187 blz.).

Van 1897 tot 1915 verscheen, in losse afleveringen, de oudheidkundige inventaris van een dertigtal gemeenten in de provincie Oost-Vlaanderen. Na een onderbreking van zevenendertig jaren, werd in 1952 het werk — op een gans andere basis — voortgezet, of beter, hernomen door Mej. Dr. E. Dhanens, daartoe door het provinciaal bestuur aangesteld. Zodoende werd eindelijk ook in België een begin gemaakt met de wetenschappelijke monumentenbeschrijving, dit naar het voorbeeld van de meeste West-Europese landen, die daarmee reeds tientallen jaren bezig zijn.

Dat de vroeger in Oost-Vlaanderen gevolgde methode moest verlaten worden, vergt wel geen betoog; de oude inventaris immers, was zeer bondig en bracht een — uiteraard subjectieve — keuze uit de aanwezige kunstwerken. Het was tevens aangewezen zich de ervaring die men in Duitsland, Engeland, Zwitserland, Nederland, e.a. opgedaan had, ten nutte te maken. Het zou ook wel ideaal wezen de systematische werkwijze die men in die landen volgt, hier eveneens toe te passen, maar de omstandigheden zijn daartoe minder geschikt. Inderdaad, als men gans alleen staat voor de eerder onoverzichtelijke inventarisarbeid, zonder de hulp van eigen tekenaars en fotografen, zonder een gespecialiseerde bibliotheek en zonder collega's met wie men de gerezen problemen kan bespreken, dan moet men zijn werkplan aanpassen aan de mogelijkheden die zich voordoen. Zo kan het aangewezen zijn het materiaal dat voor een tentoonstelling verzameld werd, bij voorrang in een inventaris te verwerken, of kan een restauratie van een gebouw de aanleiding zijn om de beschrijving van dit monument en zijn kunstwerken op te maken. Dat is ook de reden waarom de nieuwe inventaris van Oost-Vlaanderen achtereenvolgens een kleine stad, een reeks van acht landelijke gemeenten en een belangrijke kerk behandelt.

Van de methode, waarop de inventaris steunt, wordt gezegd dat ze in hoofdzaak overeenstemt met het door de Koninklijke Kommissie voor Monumenten en Landschappen opgestelde reglement voor de inventaris, dat in 1923, — en niet in 1931, zoals ergens geschreven staat — aangenomen en uitgegeven werd. Daarin wordt de volgorde van de te beschrijven voorwerpen als volgt bepaald: 1. Voorhisto-

rische, Romeinse en Frankische voorwerpen; 2. Versterkingen; 3. Burgelijke openbare gebouwen; 4. Kerkelijke gebouwen; 5. Gebouwen van liefdadigheid, onderwijs; 6. Private gebouwen.

Dit is trouwens ook de volgorde die in Nederland gevolgd wordt. Toch worden van Kaprijke en Watervliet het stadhuis, en van Lembeke een schepenhuis na de kerkelijke monumenten behandeld. En over voorwerpen uit de eerste afdeling vernemen we helemaal niets. Toch behoren ook zij tot het patrimonium van kunst en oudheidkunde, evenzeer als een oude kerkbank of een bloemenvaas; bovendien geven ze een inzicht in de bewoningsgeschiedenis van een gemeente. Misschien zouden deze archaeologica een plaatsje kunnen krijgen in een zeer beknopte geschiedkundige inleiding die de inventaris van elke gemeente zou voorafgaan, strikt genomen zou men een historische inleidende nota als vreemd aan een inventaris kunnen beschouwen; dikwijls echter kan zo iets nuttig zijn om andere zaken beter te verstaan. Zo worden over de oorsprong van Temse belangrijke gebeurtenissen verhaald in het hoofdstuk dat aan de kerk gewijd is en van verscheidene dorpen uit het kanton Kaprijke wordt het verplaatsen van de dorpskom wegens overstromingen vermeld.

In de inventaris van Dr. Dhanens worden de meeste kunstvoorwerpen zeer uitvoerig beschreven, uitvoeriger zelfs dan men over het algemeen in soortgelijke buitenlandse werken aantreft. Het worden wel eens kleine kunsthistorische verhandelingen, waarbij soms de archivalia niet vergeten worden! Wellicht ware het beter de tekst beknopter te houden, bijzonderlijk als een goede afbeelding de beschrijving vergezelt. Hierbij aansluitend durven we de hoop uitspreken dat de provinciale financies zullen toelaten nog meer afbeeldingen af te drukken.

In de inventaris hebben we verscheidene malen 19e eeuwse voorwerpen in neo-stijlen vermeld gevonden. Als men als eindpunt geen datum (in Nederland: 1850) of geen stijl (b.v. de laatste klassicistische uitlopers) neemt, dan is men verplicht alles op te nemen, en dat kan o.i. te ver leiden. Een ander probleem vormt het opnemen van verdwenen voorwerpen. Dit lijkt ons in de meeste gevallen maar nuttig als men naar een afbeelding kan verwijzen. I.v.m. de grafstenen kan de vraag gesteld worden of alle grafschriften dienen opgenomen te worden, dan wel enkel de zerken met kunsthistorische of archeologische waarde. In Nederland volgt men de tweede stelregel. Wat er ook van zij, het opnemen van handschriftelijk bewaarde opschriften lijkt ons alleszins van het goede te veel.

Van de orgels wordt in hoofdzaak de bekleding (orgelkast en -front) bestudeerd. Ware het niet wenselijk een specialist aan te spreken om de orgels ook als instrument te beschrijven? Een aantal richtlijnen daaromtrent kan men vinden in het artikel dat op blz. 126 van ons tijdschrift vermeld wordt.

Van de belangrijkste gebouwen worden achtereenvolgens de geschiedenis, de beschrijving en de bouwperiode behandeld. In de beschrijving zou systematisch het bouwmetaal dienen vermeld te worden. Over een belangrijk onderdeel als de dakbekapping verneemen we weinig of niets. Het valt eveneens te betreuren dat grondplannen, doorsneden en detailtekeningen niet in voldoende mate voorhanden zijn; wat afgedrukt wordt, geeft niet altijd voldoening, zo het grondplan van de belangrijke Sint-Niklaaskerk te Gent, waarop men toch de aanduiding der bouwperiodes zou verwacht hebben. Ik weet wel dat i.v.m. de bouwtekeningen de schrijfster hoegenaamd geen schuld treft, en dat we haar werk in dat opzicht niet kunnen vergelijken met buitenlandse inventarissen waaraan speciaal opgeleide tekenaars verbonden zijn; aan het ontbreken van goede tekeningen wordt niet verholpen door het afdrucken van tamelijk onduidelijke restauratieplannen, die niet gemaakt werden om de bouwgeschiedenis duidelijk voor ogen te stellen, en uiteindelijk meer verwarrend dan verhelderend werken. Aan de verantwoordelijke instanties hierin verbetering te brengen.

Ik heb tamelijk uitvoerig — misschien wat te vrijmoedig — enkele punten uit de inventaris van Dr. Dhanens besproken. Dat ik het zo uitgebreid gedaan heb, pleit reeds voor de waarde van haar werk! Ik heb mijn lofbetuigingen voor het einde bewaard, opdat men alleen dat laatste zou onthouden en al het overige — een discussie onder kollega's! — zou vergeten. In zijn aard is de inventaris van Oost-Vlaanderen het beste van wat in ons land ooit verschenen is. Dat is te danken aan de onderlegdheid van de schrijfster, die als niet één in alle takken van de kunstgeschiedenis haar man kan staan, als ik me zo mag uitdrukken. De drie reeds verschenen delen van de Oost-Vlaamse inventaris zijn er een getuigenis van.

L. Devliegher

Ir R. BOONE, *Overheidszorg voor drinkwater in Vlaanderen*, Druk. Snoeck-Ducaju en Zoon, Gent, z.d. (1958), 296 blz., met talrijke schetsen en platen.

De zo belangrijke als verwaarloosde geschiedenis van het dagelijks leven werd door dhr R. Boone, Ir bij de „Tussengemeentelijke Maatschappij der Vlaanderen voor Waterbedeling”, verrijkt met een zeer degelijke studie over de drinkwatervoorziening in het gebied, omschreven door de grenzen van het graafschap Vlaanderen rond 1300.

Teruggaande tot de vroegste tijden, eindigt S. met enkele gegevens spruitend uit een regeringsenquête van 1893 en een overzicht van de hedendaagse waterwinningen en bedelingsbedrijven in hetzelfde gebied.

S. merkt hierbij zelf aan dat het niet zozeer gaat om technische beschouwingen: stations, leidingen enz., wat wel enigszins verwondert, uitgaande van een ingenieur uit het bedrijf zelf, en er ook de reden zal voor zijn dat hij bij het historische overzicht dat hij biedt niet de technische beschouwingen en kritiek heeft gebracht die men van hem verwachtte.

Het hoofddeel van het werk omvat de studie van de oplossingen die voor het drinkwater-vraagstuk werden gevonden in de steden Aalst — Aardenburg — Bergues Saint-Winoc — Blankenberge — Brugge — Bourbourg — Cassel — Damme — Deinze — Dendermonde — Douai — Dunkerque — Geeraardsbergen — Gent — Hondshoote — Hulst — Ieper — Kortrijk — Lille — Lokeren — Oostende — Oudenaarde — Oudenburg — Roeselare — Ronse — Roubaix — Sint-Niklaas — Saint-Omer — Tournai — Veurne — Wervik — Wetteren en Zottegem, die elk in een afzonderlijk hoofdstuk worden behandeld.

Meest uitvoerig zijn daarin opgenomen Brugge waar de volledige tekst van de beschrijving van Lootins wordt gepubliceerd (1610 — vertooninge van alle de conduiten, stedefonteynen, waterputten loode buyzen enz...) — en Damme (samengesteld door Dhr R. Vandenberghe).

Ongetwijfeld is het werk, dat de medewerking mocht verkrijgen van meerdere plaatselijke historici, een zeer waardevolle bron die de grote verdienste heeft het historische vraagstuk in meerdere steden gelijkmatig te hebben willen onderzoeken.

C. Devyt

Histoire généalogique de la maison de Calonne et van Caloen en Tournaisis et au comté de Flandre, suivant le manuscrit du baron Jean van Caloen. ... Editions Tradition et Vie, Bruxelles, 1959. 434 pp., 2 dépliants, 9 ill.

C'est après cinquante ans de travail que le baron Jean van Caloen s'est décidé à publier l'essentiel des notes qu'il a recueillies au sujet de sa famille. Cela nous vaut un volume édité avec grand soin et une étude solidement charpentée.

Après les préliminaires indispensables où il situe les différentes localités et familles de Calonne, l'auteur traite dans une première partie des sires de Calonne sur l'Escaut en Tournaisis dont la filiation suivie commence par Pierre de Calonne 1241-1276. L'installation des Caloen en Flandre fait l'objet de la seconde partie de l'ouvrage et c'est ici que se révèlent les qualités de chercheur et l'érudition du baron Jean van Caloen. Les pages consacrées à la figure de Roland van Caloen, bourgmestre du Franc, constituent une excellente contribution à l'histoire de cette juridiction au début du 15e siècle. Etudiant ensuite les Caloen redevenus Calonne à Tournai (troisième partie) et la branche de Calonne Beaufait (quatrième partie) l'auteur en vient aux Caloen à Thielt, Ardoye et Bruges. La reconstitution au point de vue généalogique lui a valu beaucoup de peine et c'est avec un sens critique auquel il convient de rendre hommage qu'il fait les réserves nécessaires concernant l'hypothèse avancée, faite de présomptions concordantes et par là solidement étayée.

Venue à Bruges vers la fin du 16e siècle, la famille van Caloen y a joué depuis un rôle de premier plan qui est bien mis en lumière.

L'ouvrage est rempli de considérations personnelles de l'auteur. Énoncées avec humour, dans un style élégant, elles n'ont pas la prétention de donner au fait historique une interprétation définitive. Certains personnages, depuis l'établissement de la famille à Bruges auraient sans doute pu bénéficier d'une notice biographique plus complète et d'aucuns regretteront la liberté prise avec l'état civil dans le nom de la branche aînée : van Caloen de Bassegghem.

Tout cela n'empêche pas l'Histoire de la maison de Calonne et van Caloen en Tournaisis et au comté de Flandre d'être un excellent apport pour l'histoire de nos familles. Les illustrations sont de choix, mais pourquoi en avoir limité le nombre à neuf alors que l'iconographe de la famille : portraits, monuments funéraires, demeures familiales auraient du permettre de rehausser d'une façon exceptionnelle ce très bel ouvrage.

A. de Schietere de Lophem.

Kroniek

Opgesteld onder redactie van Z. E. H. J. De Cuyper. Persoonlijke nota's zijn ondertekend, redactionele nota's verschijnen naamloos.

PERSONALIA

In memoriam R. A. Parmentier. — Op 14 december 1960 overleed te Brugge ons bestuurslid Remi A. Parmentier, ere-konservator van het archief van de stad Brugge. Een levensbericht van hem zal in een volgende aflevering verschijnen.

In memoriam J. Soete. — Op 30 april 1961 overleed dr. J. Soete (geb. 15 februari 1899), bibliothecaris-archivaris van de stad Kortrijk. Ook aan hem zal in een volgende aflevering een kort levensbericht gewijd worden.

In memoriam F. Vermeulen. — In de ouderdom van 77 jaar overleed Dr. F. Vermeulen, schrijver van het veeldelige, maar onvoltooid gebleven *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*.

In memoriam R. Hamann. — Op 81 jarige leeftijd overleed de Duitse kunsthistoricus Prof. Dr. R. Hamann, die ook bij ons bekendheid verwierf met zijn boek *Geschichte der Kunst. Von der altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart* (Berlijn, 1933).

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Feestbundels en Miscellanea. — Af en toe verschijnen historische verzamelwerken, opgedragen aan een of andere bekende geschiedkundige ofwel ter gelegenheid van de zoveelste verjaring van een instelling. In algemene regel worden ze op inschrijving uitgegeven en komen zelden in de boekhandel. Hoewel de bijdragen hierin verschenen, meer dan eens merkwaardig zijn, is het moeilijk deze te achterhalen. Kanunnik G. Thils, professor aan de Leuvense universiteit, heeft door een bibliografische uitgave aan die nood willen verhelpen. Alhoewel de titel van zijn werk, *Theologicae Miscellaneis*, erop wijst dat slechts één genre uit die verspreide

bundels werd behandeld, komt er menig historische studie in voor. Rijk aan dergelijke studies zijn o.m. de delen handelend over de geschiedenis van de theologie, over het monachisme, over de heiligenlevens. Dat niet alle bundels werden doorgemaakt, spreekt vanzelfs. Niettemin is deze uitgave, die te Leuven in 1960 verscheen en 434 blz. behelst, een welkome bijdrage tot de kennis van de historische literatuur.

J. D. C.

Bond van kunsthistorici. — De in 1958 opgerichte Vereniging van Vlaamse kunsthistorici (voorzitter Prof. Dr. J. Duverger) geeft een gestencileerd driemaandelijks *Nieuwsbulletin* uit, dat naast de verenigingsberichten ook bibliografische inlichtingen en museum- en tentoonstellingsnieuws bevat (Redactie: Rozier 11, Gent).

Helinium. — Onder deze titel wordt een nieuw tijdschrift uitgegeven, dat gewijd is aan de studie van de materiële overblijfselen uit een tijdperk gaande van de prehistorie tot de Vroege Middeleeuwen in het gebied van de Nederlanden. Het staat onder redactie van de hoogleraren H. Danthine (Luik), S.J. De Laet (Gent), W. Glasbergen (Amsterdam) en H. T. Waterbolk (Groningen).

Bulletin der Musea. — In 1960 verscheen onder deze titel voor de eerste maal het tweetalige bulletin der Belgische musea (jg. I, 1958). Het eerste deel bevat een overzicht van de voornaamste aanwinsten; in het tweede worden de speciale activiteiten uit 1958 belicht.

Geologie en archeologie in het Deltagebied. — Onder deze titel geeft Ir. J. A. Trimpe Burger (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort) een overzicht van de recente geologische en archeologische vondsten die een nieuw licht werpen op de bewoningsgeschiedenis in het gebied van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Geven de vondsten uit het Paleolitikum, Mesolitikum en Neolitikum nog geen duidelijk beeld van die tijd, dan mag hier toch speciaal vermeld worden de neolitische nederzetting in Brabers (Schouwen) wegens de talrijke huisplattegronden die daar weergevonden werden. Uit de late IJzertijd, de Romeinse tijd en de Middeleeuwen werden veel meer overblijfselen ontdekt; in dit verband mogen hier o.a. de hoofdzakelijk 13e eeuwse vliedbergen vermeld worden (Geologie en Mijnbouw, XXXIX, 1960, blz. 686-691).

L. D.

Ikonografie. — De ikonografie mag zich tegenwoordig in een bijzondere belangstelling verheugen; getuige daarvan, verscheidene nieuwe lexica die het onderwerp behandelen.

Als eerste vermelden we H. Aurenhammer, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, waarvan in 1959 te Wenen de eerste aflevering verscheen. Onder dezelfde titel wordt nu ook een lexikon aangekondigd van E. Kirschbaum, S. J. Het in 1937 begonnen *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* bevat eveneens veel ikonografisch materiaal, o.m. in de thans verschijnende afleveringen van het vijfde deel, waar uitvoerig over engelen en dergelijke gehandeld wordt. Heiligen echter, met uitzondering voor Maria, worden niet besproken; dit geschiedt in een afzonderlijk werk waarvan een nieuwe druk in voorbereiding is: J. Braun, *Tracht und Attribute der Heiligen in der Deutschen Kunst*. De zesdelige monumentale uitgave van L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien* (1955-1959) mag in deze opsomming natuurlijk niet ontbreken. Niet zuiver ikonografisch, maar toch zeer bruikbaar is enerzijds het *Lexikon der Marienkunde*, dat 1957 begon te verschijnen, en anderzijds het *Reallexikon für Antike und Christentum*, waarvan het eerste deel in 1950 het licht zag.

Naast deze werken die hoofdzakelijk het godsdienstig onderwerp behandelen, zijn naslagwerken over profane ikonografie nog altijd zeer zeldzaam, hoe belangwekkend dat gebied ook weze. Uit de laatste jaren is te citeren: G. de Tervarent, *Attributs et symboles d'arts l'art profane (1450-1600)*. *Dictionnaire d'un langage perdu* (Genève, 1959, 2 dln.).

L. D.

De Ikonografie van Philips de Schone. — Onder deze titel verscheen in de Koninklijke Academie van België een verhandeling van de hand van M. J. Onghena (Kl. der Sch. K., Verhand., Boek X, afl. 5. Brussel 1959). Het werk beslaat twee afleveringen: de catalogus, 435 blz., en een verzameling van een vijftigtal platen (planches heet het op het titelblad).

De eerste aflevering zelf werd in twee delen gesplitst. In deel I wordt Philips de Schone in het kader van zijn tijd behandeld; naast biografische gegevens treft men er hoofdstukken aan gewijd aan de kunstenaars van die periode van langzame groei naar de Renaissance. Verder wordt zijn figuur belicht met getuigenissen uit de bekende kronieken. In deel II, dat het omvangrijkste is, wordt de catalogus gegeven. De auteur maakt een onderscheid tussen drie groepen portretten: de zekere, de twijfelachtige en de valse of onjuiste identificaties. Die terminologie werkt verwarrend, want

onder de zekere portretten komen er voor uit de 18e eeuw. Ons inziens had de studie van de posthume portretten een afzonderlijk hoofdstuk moeten vormen. Deze enkele opmerkingen ten spijt, is het een zeer degeden boek.

L. Da.

Monumenten van geschiedenis en kunst. — In talrijke West-Europese landen wordt ernstig werk gemaakt van de inventaris van het kunstbezit. In Nederland zagen tussen 1908 en 1933 de 12 delen van de *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* het licht; in 1912 begon de indrukwekkende uitgave van de *Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, waarvan nu reeds een tiental delen verschenen zijn. In Duitsland is men reeds sinds het einde van de 19e eeuw aan het werk. Rijnland gaf tijdens de laatste jaren zeer belangrijke *Beihefte* uit, terwijl Westfalen in 1959 het 47e en laatste deel van de in 1881 begonnen inventaris liet verschijnen. In 1960 kwam het 44e deel van de Zwitserse *Kunstdenkmäler* van de pers. In Engeland zond de *Royal Commission on Ancient Monuments* reeds meer dan 20 delen de wereld in; in Wales en Schotland werken soortgelijke commissies.

Hier mogen wellicht ook sommige kleinere, overzichtelijke kunstreisboeken vermeld worden, o.m. het *Kunstreisboek voor Nederland*, waarvan in 1960 een nieuwe ééndelige uitgave verscheen, terwijl in Duitsland herdrukken van Dehio's *Handbuch der Kunstdenkmäler* en de nieuwe *Reclams Kunstführer* op de markt gebracht werden. In Engeland gaf N. Pevsner reeds een 20 tal deeltjes uit in de reeks *The Buildings of England*.

L. D.

Vandalisme. — Dat de strijd van de mensheid tegen haar eigen kultuurmonumenten uit het verleden reeds een lange traditie achter de rug heeft, leert ons het rijk gedocumenteerde, tweedelige werk van L. Réau, *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l'art français* (Paris, 1959).

Handboek voor kunstgeschiedenis. — O.l.v. Prof. Dr. N. Pevsner wordt een monumentale kunstgeschiedenis in ongeveer 50 delen uitgegeven: de *Pelican History of Art*. Er zijn reeds een 16tal delen verschenen waaronder voor ons speciaal van belang zijn het boek over de Karolingische en Romaanse bouwkunst (door K.J. Connant) en dit over de kunst in België van 1600 tot 1700 (door H. Gerson en E. H. ter Kuile).

Glasschilderkunst. — Van de groots opgezette inventaris van Middeleeuwse glasramen, het *Corpus vitrearum medii aevi*, zagen

reeds de eerste delen het licht. In Zwitserland, waar vier delen voorzien zijn, gebeurde dit in 1956; in Duitsland, met 15 voorziene delen, was dit in 1958 het geval. Frankrijk, dat het tot 25 delen moet brengen, startte in 1959 met een boek over de Notre-Dame en de Sainte-Chapelle te Parijs. Voor België en Nederland samen, wordt één deel in het vooruitzicht gesteld.

Van de op 9 juli 1960 overleden Nederlandse kunsthistoricus Dr. A. van der Boom verscheen posthuum *De kunst der glazeniers in Europa, 1110-1600* (Wereldbibliotheek; 264 blz., 131 afb.). Voor zover ons bekend, is dit het eerste werk in het Nederlands dat een gedocumenteerd overzicht geeft van de kunst van het gebrandschilderd glas tijdens de Middeleeuwen.

Orgels. — In het *Nieuwsbulletin van de Vereniging van Vlaamse kunsthistorici*, nr. 6 (31. 12. 1960), blz. 14-20, schrijft R. De Mayer over het zorgwekkende restauratieprobleem van oude orgels. Hij doet terecht opmerken dat meestal de aandacht uitsluitend besteed wordt aan de aankleding van het orgel, terwijl het orgel als instrument minder belangstelling wekt en dan ook aan verbouwingen en slechte restauraties blootstaat.

Kerstkribben. — Een uitvoerige studie over het ontstaan en de ontwikkeling van de kerstkribbe is het boek van R. Berliner, *Die Weihnachtskrippen* (München, 1960; 244 blz. 98 afb.). De schrijver betreft gans Europa in zijn onderzoek waarin o.a. de legende wordt weerlegd dat aan Franciskus van Assisië de kerstkribbe haar ontstaan zou te danken hebben.

Wafelijzers. — Een tentoonstelling als *De eeuw der Vlaamse Primitieven* kan ook de aanleiding zijn om enkele gewone gebruiksvoorwerpen uit de 15e eeuw nader te bekijken; bij die gelegenheid kunnen we dikwijls vaststellen dat deze eenvoudige voorwerpen nog maar weinig bestudeerd werden. We mogen dan ook niet nalaten twee degelijke werken te vermelden die over zulk verwaarloosd onderwerp, in casu het wafelijzer, handelen: E. Thiele, *Waffeleisen und Waffelgebäcke im Mitteleuropa* (Keulen, 1959), en H. Kromberger-Frentzen, *Die alte Kunst der süßen Sachen. Backformen und Waffeleisen vergangener Jahrhunderte* (Hamburg, 1960).

Middeleeuwse apotheken. — In haar reeks „Mededelingen” liet de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België (XXII, nr. 5) een studie verschijnen over *De apotheek in de Middeleeuwen* van de hand van dr. D. A.

Wittop Koning. Na een reeks voorbereidende studies is hij ertoe overgegaan deze 12 korte stukjes, samen 12 blz., ook als synthese neer te schrijven.

Ook onze streek wordt behandeld. De oudste verordening voor het apothekersvak ten onzent, is die van Ieper (de schrijver spelt nog Yperen). Zij dateert van 1292-1310 en is de eerste waarin „sprake is van het voorschrijven van een bepaald voorschriftenboek”. Deze keur, een eeuw ouder dan de volgende, van Antwerpen, werd uit Parijs medegebracht door Johan Yperman, samen met het opgelegde „Antidotarium Nicolai”, uittreksel van het „Antidotarium Magnus” (sic).

De apotheker verschijnt te Brugge in 1285 en rond 1300 onderscheidt hij er zich reeds van de „crudenaere”, groothandelaar in specerijen.

Het uiterlijk van een middeleeuwse apotheek kent men slechts door oude miniaturen. De voorgestelde apothekerspotten op die miniaturen en op de taferelen van de Primitieven zijn niet uit de fantasie van de kunstenaar, vermits afgebeelde potten bewaard zijn in de musea; zo voor de zalfpot in de Magdalena-voorstelling van Jan van Eyck van het einde der 15e eeuw.

In de rekeningen van België vond de auteur niets betreffende genesmiddelenverkoop, tenzij (128 jaar na Dr. de Meyer) een post uit de Brugse stadsrekening van 1331.

Eindelijk een woord over de groothandel in specerijen, die waarschijnlijk te Brugge ontstond. Stippen we bij dit laatste de illustratie aan: plaat XV brengt ons de afbeelding van de Brugse beurs (naar Sanderus), vermits aldaar de goederen van de vreemde kooplieden, en eventueel hun apotheekwaren dus, opgeslagen werden. Dr. Wittop Koning had echter kunnen wijzen op het huis aan de overkant van de plaats, dat op de voorgrond staat, en uitstekend een apotheek of tenminste een kruidenierszaak voorstelt.

Buiten een paar drukfouten (de Vreeze voor W. de Vreeze; 1840 i.p.v. 1480 voor de oudste voorstelling van een apotheker) brengt dit werkje ons, voor Vlaanderen, niets nieuws. L. Da.

Nog over het ontstaan van onze taalgrens. — Dit probleem, dat reeds een hele literatuur heeft doen ontstaan, houdt nog steeds de belangstelling gaande. In een studie *La formation de la frontière linguistique en Belgique, ou de la légitimité de l'hypothèse historique* (Latomus, XVIII, 1959), bespreekt de Brusselse universiteitsprofessor J. Stengers de verscheidene thesissen, die over dit vraagstuk werden voorgesteld en onderzoekt de stevigheid van de gronden, waarop ze gebouwd werden. Zijn besluit is dat het hopeloos is

over dit probleem een hypothesis te willen opbouwen, daar er te weinig gegevens bestaan die zekerheid verschaffen. Tegen deze nieuwe stelling werden door bekende geleerden reeds zeer ernstige bezwaren geopperd, die aantonen dat Stengers zijn bronnen niet altijd objectief ontleed heeft. We vermelden een bespreking van J. Dhondt (*Revue du Nord*, XLII, 1960, blz. 95-98); H. Draye, *Ueber die Möglichkeit einer Deutung der westlichen Sprachgrenze. Zu Jean Stengers' erkenntnistheoretischen Betrachtungen in „La formation de la frontière linguistique en Belgique“*. (Aus Geschichte und Landeskunde, Forschungen und Darstellungen Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern. Bonn, 1960, blz. 686-696); B. H. Stolte, *De gegevens der antieke schrijvers over de Franken en hun interpretatie* (Med. Ver. Naamk. Leuven, XXXVII, 1961, blz. 1-30). Hier mag eveneens vermeld worden een korte, maar belangrijke *Schets van het ontstaan van de Frans-Nederlandse taalgrens* (Wetenschappelijke Tijdingen, XX, 1960, kol. 433-438) door M. Gysseling.

Nieuw boekdeel in de Analecta Vaticano-Belgica. — In deze bekende reeks is in 1960 het tweede deel verschenen van de *Lettres de Benoît XIII (1394-1422)*, uitgegeven door M. J. Tits-Dieuaide. Zoals de overige delen van deze reeks, is die nieuwe uitgave een rijke bron voor de kerkelijke geschiedenis ook in het graafschap Vlaanderen en niet het minst voor de plaatselijke parochiale geschiedenis.

Hoe de geschiedenis van een abdij opgesteld? — A. D'Haenens, in zijn studie *La crise des abbayes bénédictines au bas moyen âge : St Martin de Tournai de 1290 à 1350* (*Le Moyen Age*, LXV, 1959, blz. 75-95) drukt de mening uit, dat niet zelden de geschiedschrijvers enkel de economische geschiedenis van een abdij bestuderen en zo gevaar lopen een abdij als een loutere economische instelling te beschouwen. Het gemis aan kennis van de innerlijke geestelijke geschiedenis en van de invloed van de kloostergeest op het louter economische, heeft reeds meermalen aanleiding gegeven tot verkeerde opvattingen. De auteur staft zijn mening door het voorbeeld van de Doornikse Sint-Maartensabdij in hoger vermelde periode. Hij heeft thans in de „Publicaties op het gebied der Geschiedenis en der Filologie“ van de Faculteit van wijsbegeerte en letteren van de Leuvense universiteit een uitvoerige en lezenswaardige studie laten verschijnen onder de titel *L'Abbaye de St Martin de Tournai de 1290 à 1350*.

J. D. C.

Een handschrift van de Sint-Maartensabdij door België aangekocht. — Van de bekende abt van deze abdij, Gilles Li Muisis (1272-1354), zijn drie handschriften bekend. Een ervan berust op de stadsbibliotheek van Kortrijk en werd destijds aangekocht door de bekende bibliofiel J. Goethals-Vercruysse. Een tweede berust op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Het derde handschrift, dat sedert meer dan een eeuw uit ons land was verdwenen, werd onlangs te koop gesteld te Londen bij Sotheby (het behoorde tot de verzameling Dyson-Perrins). Het werd door de Koninklijke Bibliotheek van België aangekocht, die daarmede een aanwinst van betekenis rijker geworden is. Het handschrift bevat namelijk, behalve fraaie miniaturen, de Picardische gedichten van de abt Gilles. Het werd in de bibliotheek geplaatst onder nr. IV, 119. J.D.C.

De eed onder het Directoire. — In verband met deze opgelegde eed en met de zware gevolgen die het niet-aflleggen ervan voor de clerus medebracht, werd reeds veel geschreven, ook in verband met de spanning die deze aangelegenheid onder de clerus zelf verwekte. Een belangrijke studie over het ganse probleem is thans verschenen. Kanunnik F. Claeys-Bouuaert, ere-Grootvicaris van het bisdom Gent, publiceerde *Les déclarations et serments imposés par la loi civile aux membres du clergé belge sous le Directoire (1795-1801)* (Bibliotheca Ephemeridum theologicarum Lovaniensium, XV, 1960, 74 blz.). Wie belang stelt in deze belangwekkende periode van onze kerkelijke geschiedenis, zal deze studie met vrucht lezen. J.D.C.

Portugal en Brugge. — Hendrik de Zeevaarder, de Portugese infant, die zijn bijnaam dankt aan het feit dat hij door het bouwen en uitrusten van stevige zeeschepen de ontdekkingsreizen van zijn landgenoten mogelijk gemaakt heeft, was geboren in 1394 en overleed in 1460. Verleden zomer grepen bij de vijfhonderdste verjaring van zijn afsterven grootse plechtigheden in zijn vaderland plaats.

Aansluitend bij deze feestelijkheden, hebben *De Vrienden van Portugal in België* een tentoonstelling gewijd aan de betrekkingen van Vlaanderen en Brabant met het geboorteland van Hendrik de Zeevaarder in de XVe en XVIe eeuw. Zij kozen daartoe het huis Osterrieth te Antwerpen, waar precies een Portugees, de pracht-lievende Rodrigues d'Evora, gewoond heeft.

De expositie was zeer verscheiden. Brugge, hoewel het in de XVe eeuw intense handelsrelaties met Portugal onderhield en de zetel was van een koninklijke factorij, bewaart hiervan geen noemenswaardige kunstwerken noch documenten. Voor de Vlaamse stad stelden de inrichters zich tevreden met fotografische reproducties van herinneringen aan Isabella van Portugal, echtgenote van

Filips de Goede, en aan haar secretaris João Vasques : een balksleutel met het wapen van de hertogin in het hotel Bladelin (Naaldenstraat, 19 A.), het huis van João Vasques (Zilverstraat, 31) en de gedenkplaat van een stichting door deze hoveling in de Sint-Salvatorskerk.

Wij vinden het oprecht jammer dat de documenten over de handelsbetrekkingen met ons land, die in Portugal bewaard worden en door A. Braamcamp Freire uitgegeven werden in zijn uiterst zeldzame studie *Noticias da feitoria de Flandres* (uitgave van het Arquivo historico Português. Lissabon, 1920), op de tentoonstelling ontbraken.

J. M.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Een tijdschrift over de Duinenabdij. — Onlangs werd in vervanging van het Comité dat sedert 1949 de opgravingen in de puinen van de Duinenabdij te Koksijde leidde, een nieuw organisme ingericht, dat de naam draagt van *Wetenschappelijk en cultureel centrum van de Duinenabdij en de Westhoek*. Het stelt zich tot doel niet enkel de geschiedenis van de abdij te bestuderen, maar ook die van gans de kuststreek, met inbegrip van de dieren- en plantenwereld, de heemkunde en de folklore. Het geeft thans een tweetalig *Bulletin* uit, waarvan in 1960 twee nummers verschenen. Daarin vindt men enkele wetenschappelijke studies, o.m. over een latijnse inscriptie te Koksijde (P. Van Gansbeke), over de bekende 13e eeuwse vloertegels (R. Van Nerom), over de geraamten die in het puin werden ontdekt (H. Brabant). Er werden bovendien enkele meer vulgariserende artikels gepubliceerd, die bij de auteurs een gemis aan kennis van de moderne historiografie en taalkunde verraden en nog een oud-romantisch kleurtje dragen. De stelling dat in onze oud-Frankische en oud-Friese bevolking elementen uit de stammen der Zweven, der Goten en der... Chauci zouden te vinden zijn, en die aanleiding zouden gegeven hebben tot de vorming van namen als Zwevegem, Zwevezele, Gottem en nu ook Koksijde, wordt door niemand meer aanvaard. Het Bulletin van dit Centrum zou er zeker bij winnen, moest het aanleunen, niet bij lieden die van onze moderne Vlaamse historiografie en taalkunde niets of bijna niets afweten, doch wel bij Westvlamingen, die hun sporen in de wetenschap reeds verdiend hebben, en meer vertrouwd zijn met al de problemen, die de Westhoek en de Duinenabdij betreffen. De Duinenabdij zou er niets bij verliezen!

J. D. C.

L'Industrie drapière de la Lys au moyen-âge. — Il convient de signaler la causerie que le professeur Federico Melis, qui enseigne l'histoire économique à l'université de Pise, a tenue à Wervicq le 18 avril 1961. Le conférencier, citoyen d'honneur de la ville pour ses recherches sur l'histoire de la draperie locale au moyen-âge, traita de l'industrie drapière de la Lys à cette époque. Un examen de la correspondance et des livres de compte de la firme Franchesco Datini à Prato de 1390 à 1407, permet de rectifier les affirmations de Henri Laurent sur la prépondérance du commerce des draps brabançons. En effet, il ressort de ces archives que dans l'exportation de draps par Datini vers les trois ports d'Espagne : Barcelone, Valence et Majorque, les villes de la Lys, notamment Wervicq, Courtrai, Menin et Comines interviennent pour 24 %.

Ce trafic de draps à bon marché s'explique surtout par l'accroissement des navires (jaugeant jusqu'à 1500 tonneaux) et par la régularité des convois. D'autre part les marchands italiens trafiquant avec l'Angleterre, prenaient la laine anglaise en fret de retour et s'instauraient marchands-drapiers dans la région de la Lys. Au départ des trois comptoirs espagnols, les draps de la Lys s'acheminaient aux confins du monde civilisé.

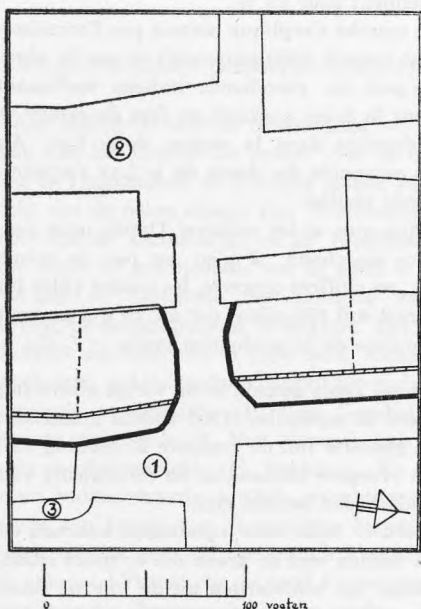
Notons pour toute critique que, si les archives Datini nous renseignent sur l'activité de ce marchand, il n'en est pas de même pour la draperie de la Lys : en chiffres concrets, les quatre villes lui vendirent 1700 pièces de drap, soit 100 pièces par an, ce qui ne peut représenter qu'une partie infime de la production totale. *L. Da.*

De Kranebrug te Brugge. — Zoals gemeld in de vorige aflevering van onze *Handelingen*, werd in september 1960 tijdens grondwerken op de Kraanplaats een gedeelte van de vroegere Kranebrug aan het licht gebracht, zodat de vroegere toestand en de verbouwing van de brug nu tot in de bijzonderheden bekend zijn.

Deze brug, uit de 15e eeuw, telde drie openingen waarvan de middenste de grootste was. Samen met de kraan die er naast stond, werd de brug enkele malen op schilderijen uit de 15e-16e eeuw afgebeeld; de beste weergave blijft nog steeds het zicht op het plan van Marcus Geeraards.

Gelegen over de reie die voorbij de H. Bloedkapel en de Markt naar de Sint-Jansbrug liep, verloor de brug haar reden van bestaan, toen op het einde van de 18e eeuw de reie gedempt werd; de kleine oostelijke opening bleef verder in dienst omdat de toen nieuw aangelegde riolering er onderdoor gelegd werd (cfr. de afbeelding). Van de middenste, 6 m. brede brugopening werd het bovenste gedeelte van de boog doorgeslagen, om zodoende een vlak straatpeil te bekomen; met het puin werd nadien de middenopening opgevuld.

De binnenkant van de doorgang is gemaakt met grijswitte zandsteen van Gobertange (h. 50 cm, d. 12 cm); voor het overige gebruikte men baksteen van 21-22 x 9-11 x 4,5-6 cm. De pijler tussen de middenopening en de westelijke kleine doorgang is 80 cm breed. Deze westelijke zijopening heeft een breedte van 4,80 m; de intrados van de afsluitende boog ligt 1,05 m onder het huidige straatpeil. Het materiaal waarmee deze doorgang gebouwd werd, is hetzelfde als in de middenboog, maar in de boog zelf zijn de afmetingen van de zandsteen, kleiner, nl. h. 40 cm. en d. 9,50 cm.

Detail uit een plan, waarop de aanleg van een riool in de te dempen reie (tussen de H. Bloedkapel en de Sint-Jansbrug voorgesteld wordt (Brugge, Stadsarchief, Kaarten en plannen, nr. 132. Ongedateerd). De stippellijn stelt de ontworpen rooilijn voor die maar gedeeltelijk uitgevoerd werd; de dikke lijn verbeeldt de Kranebrug en de kaaimuur.
1. Kraanplaats, 2. Vlamingstraat, 3. Ieperstraat.

De verdwenen Kraanrei had tussen de twee gotische huizen op de hoek van de Ieperstraat (= Kraanplaats 7) en de keldermuur van het huis De Haan (Vlamingstraat 36) een breedte van 17,40 m. Voornoemde, nu verdwenen keldermuur langs het water, vertoonde twee gotische geprofileerde korfbogen, waaronder waarschijnlijk openingen bestaan hebben, die het mogelijk maakten rechtstreeks van uit de reie in de kelder te komen. De zijgevel — kant Kraanrei — van de huizen op de hoek van de Ieperstraat, vertoont merkwaardige ongestaureerde bouwkundige details die echter door hoge nieuwbouw aan het zicht zullen onttrokken worden. L.D.

Monumentenzorg te Kortrijk. — In 1944 werd de Grote Halle grotendeels vernield; de laatste resten van dit historisch gebouw werden einde 1960 opgeruimd.

Omstreeks het midden van de vorige eeuw „restaureerde” de Kortrijkse architect P. Croquison de gevel van het stadhuis zo grondig, dat men na de voltooiing van het werk voor een gans nieuwe gevel stond. In 1959 begon, o.l.v. architect L. Viérin, een totale heropbouw van de gevel die gesteund is op dokumentatie van vóór de zg. herstelling van Croquison. Het uitzicht van het stadhuis zal er ongetwijfeld bij winnen, maar het authentiek archeologisch dokument blijft voor immer verloren.

Kerkherstelling te Belleghem. — In 1960 begon de restauratie van de kerk te Belleghem. De houten middentoren, die sinds geruime tijd erg overhelde, werd volledig afgebroken en naar de toen bestaande toestand herbouwd, hetgeen ons niet de beste oplossing lijkt.

Opgraving te Brugge. — In september 1960 heeft de Dienst voor Opgraveningen, in samenwerking met de Provinciale Kulturele Dienst o.l.v. L. Devliegheer een onderzoek gewijd aan de bekende halfronde toren gelegen aan de reie achter de P. Pourbusstraat. Daarbij is o.m. gebleken dat de veldstenen fundering een halfrond grondplan heeft, en niet een volledige cirkel tekent zoals soms gedacht werd.

Bodemkunde en de studie van de geschiedenis. — De bodemkartering in de streek tussen Brugge en de zee, heeft een aantal geologische gegevens aan het licht gebracht die voor de studie van het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van Brugge van belang kunnen zijn; in recente bijdragen hebben J. Ameryckx en A. Verhulst reeds gegevens van dit bodemonderzoek benuttigd. Gezien de landbouwdoeleinden van de katering, werden echter in het eigenlijke stadsgebied van Brugge geen boringen gedaan. Dat in de stad zelf dit onderzoek nochtans zeer vruchtbaar zou zijn en meteen een deugdelijk middel om algemeen aanvaarde, maar nooit bewezen theorieën aan de werkelijkheid te toetsen, werd o.m. bewezen door een aantal boringen (tot op een diepte van 4 m) die tijdens de maand maart uitgevoerd werden door A.C.F. Koch, H. Halbertsma en L. Devliegheer. De resultaten van dit onderzoek zullen door eerstgenoemde verwerkt worden in een studie over het ontstaan van de stad Brugge.

Het castrum te Gent. — De middeleeuwse stad Gent houdt een gebiedje omsloten, dat, wat afzijdig gelegen, ook bij de geleerden niet de aandacht heeft genoten die het verdient. Bedoeld wordt het

rechtstreeks onder de graaf gebleven, door water omsloten, langwerpige gebiedje, dat Oudburg heet. Aan het westelijk einde van deze Oudburg zit de grafelijke burcht (*castrum*) vast. Thans hebben H. van Werveke en A. E. Verhulst aan dit gebied een diepgaande studie gewijd onder de titel *Castrum en Oudburg te Gent* (in: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nieuwe reeks, XIV (1960), p. 3-62). Deze studie bevat een nauwgezette en methodisch interessante uiteenzetting over de topografie van dit merkwaardige eiland, en over de benamingen die aan het geheel of aan elk der twee delen vroeger zijn gegeven. Tevens en vooral wil dit artikel blijkens de ondertitel een *Bijdrage tot de oudste geschiedenis van de Vlaamse steden zijn*. De auteurs zijn namelijk van mening, dat de Oudburg niet zo maar een aanhangsel bij het *castrum* is, doch dat zij een stedelijke bevolking herbergde en mogelijk zelfs de oudste handelsnederzetting, de 9e-eeuwse *portus Ganda* was.

De conclusie over het oorspronkelijk bijzondere karakter van de Oudburg steunt in hoofdzaak op een passage uit de 10e-eeuwse *Miracula sancti Bavonis*. Daarin staat, dat in de eerste helft der 10e eeuw *in territorio memorati castri erant commorantes laici qui ex officio agnominabantur coriarii*. De auteurs wijzen er dan op, dat (nog) in de 13e-14e eeuw in de Oudburg opvallend veel leerbereiders woonden. Dus zou de omwalde Oudburg reeds in de eerste helft der 10e eeuw hebben bestaan, en wel met een bijzondere soort bevolking.

Dit besluit is even verrassend als vermetel. Want de tekst zegt niet dat de huidenbewerkers (*coriarii*) woonden binnen het genoemde *castrum* (dus *in mem. castro*), doch *in territorio memorati castri*, d.w.z. in het gebied of in de omgeving van het *castrum*, wat zoveel wil zeggen als dat we slechts weten dat ze ergens in de buurt woonden. Daar komt dan nog bij, dat het de vraag is of in deze tekst het woord *castrum* wel slaat op het bestudeerde grafelijke gebiedje. Het ziet er naar uit, dat met dit *castrum* het juist in de context centraal gestelde *Castrum Gandavum* bedoeld is, dus de Sint-Baafsabdij waar ook de tekst geschreven is. We stippen hierbij nog aan, dat de auteurs in deze kwestie bovendien de termen *castrum* en *castellum* door elkaar halen, terwijl ze toch met nadruk verklaren, dat deze woorden verschillende realiteiten dekken. Deze tegenspraak alleen al verdient te worden onderstreept. Ten slotte woonden lang niet alle huidenbereiders in de Oudburg. Net als te Brugge zaten de meesten van hen in een speciale Huidenvettershoek, en te Gent lag deze net aan de andere kant van de stad. Naar

zulke „hoeken” werden, zoals voorbeelden uit andere steden leren, de *coriarii* om hun stankwekkend bedrijf vooral omstreeks de 13e eeuw door de overheid gedreven. Er is daarom geen enkele reden om aan te nemen, dat het deel der *coriarii* dat in de 14e eeuw in de Oudburg, dus aan de toenmalige periferie van de Gentse agglomeratie zat, daar ook al in de 10e eeuw huisde. A. C. F. K.

Geschiedkundige kringen. — In de laatste twee jaren werden in West-Vlaanderen niet minder dan acht bladen voor plaatselijke geschiedenis in het licht gezonden. Het enge gebied dat ze bestrijken en de meestal zeer beperkte medewerking waarop ze kunnen rekenen, stellen de uitgevers van vele van deze tijdschriften voor bijna onoplosbare problemen; gedwongen om een aantal bladzijden aan hun lezers aan te bieden, moeten ze bijna onmiddellijk alle beschikbare kopie in druk geven, met het gevolg dat vele bijdragen meer van goede wil dan van kunde en kennis getuigen. De beoefening van de geschiedenis, ook en vooral van de plaatselijke geschiedenis, is daarmee niet naar behoren gediend; in de meeste bladen verschijnt dan ook maar af en toe een bijdrage die waarlijk als voldoende kan beschouwd worden.

In dit verband zijn de volgende beschouwingen die Pater G. Meersseman, toen voorzitter van het Verbond voor Heemkunde, in de mededelingen van dit verbond schreef, (jg. 1945, blz. 3) meer dan ooit aktueel: „Kringen stichten, opstellen publiceren en tijdschriften uitgeven is niet moeilijk. volhouden wel. Vooraleer men zich daaraan waagt, moge men zich eerst afvragen: Bestaat er werkelijk behoefte daaraan? Zal mijn vereniging na een paar jaren kunnen voortwerken? Nemen we niet te veel hooi op onze vork? Een regionaal tijdschrift over de heemkunde van de streek is een goede zaak, maar zijn we bekwaam om ons tijdschrift op peil te houden? Zal het ernstig en degelijk blijven? Zouden vijf bladzijden in een bestaand tijdschrift niet voldoende zijn om te zeggen wat ik weet, in plaats van een brochure van 80 bladzijden, waarvan de meeste uitgeschreven zijn uit werken die nog voorhanden zijn?”.

Het zou daarom overweging verdienen of die plaatselijke verenigingen zich niet beter zouden beperken tot publikaties, gewijd aan één bepaald aspekt van het plaatselijk verleden. Het spreekt vanzelf dat de keuze van het te behandelen onderwerp uiteraard van de belangstelling en onderzoeksmogelijkheden van de bewerkers afhangt. Het is niet altijd nodig dat men zich uitsluitend op archieven, en vooral op oude archieven, gaat werpen. Er zijn in de plaatselijke geschiedenis tal van andere belangrijke onderwerpen die binnen het bereik van de plaatselijke zoekers liggen en hen in staat

stellen historisch werk van waarde voort te brengen. Voorbeelden? Geschiedenis van boerderijen en molens, ontwikkeling van de landbouwwerktuigen tijdens de laatste 100 j., uitbreiding van het wegenet, optekenen van grafschriften, herinnering aan figuren uit het dorp, uitgave van dagboeken, opzoekingen over gilden en processies, verzamelen van kinderspelen, liederen en spreuken, enz.

Dat is levende geschiedenis, waar men ook de mens met zijn beroep, zijn wel en wee doorheen kan doen herleven!

Over dat probleem mag eens ernstig nagedacht worden. Intussen volgt hieronder de lijst van de bestaande historische en heemkundige tijdschriften in West-Vlaanderen, met tussen haakjes het aanvangsjaar van verschijnen.

1. *Tijdschriften die tenminste gans de provincie bestrijken.*

Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis, Société d'Emulation, te Brugge (1839).

Biekorf (1890).

't Beertje (1938).

2. *Tijdschriften met gewestelijk en plaatselijk karakter.*

Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk (1908).

De Leiegouw (1959).

Bachten de Kupe (1959)

Rond de Poldertorens (1959).

Het Houtland (1959).

Ons Doomkerke. De vijf zusterparochies (1959).

Ten Mandere (1960).

Bulletin van het wetenschappelijk en kultureel centrum van de Duinenabdij en de Westhoek (1960).

Het Brugs Ommeland (1961).

E. I. S.

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD :

- Annales de la Soc. d'Emulation*, vanaf 1839 (ten grote dele uitgeput) per deel 150 fr.
- L. Gilliodts-van Severen, *Essais d'archéologie brugeoise. II. Les ménestrels de Bruges*. Brugge, 1912, in 8°, 163 blz. 60 fr.
- L. Gilliodts-van Severen, *Essais d'archéologie brugeoise. III. Mémoires de Bruges*. Brugge, 1913-1920, 2 dln. in 8°, 457 + 327 blz. 250 fr.
- St. van Outryve d'Ydewalle, *Geschiedenis van het „Veld” of Zuid-Westelijk gedeelte van de gemeente Sint-Andries*. Brugge, 1921, in 8°, 233 blz. 70 fr.
- L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne école Bogarde à Bruges*. Brugge, 1899, 3 dln. in 8°, 463 + 1290 blz. 400 fr.
- H. Dussart, S.J., *Fragments inédits de Rombout de Doppere. Chronique brugeoise de 1491 à 1498*. Brugge, 1892, in 4°, XVI + 137 blz. 60 fr.
- J. Bethune, *Mémoires des familles brugeoises*. Brugge, 1890, 2 dln. in 4° XXXV + 512 blz. 400 fr.
- A. Heyssse, O.F.M., *Tabulae capitulares almae provinciae Sancti Joseph in comitatu Flandriae Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum (1629-1796)*. Brugge, 1910, in 4° XXV + 169 blz. 100 fr.
- A. C. De Schrevel, *Etablissement et débuts des Carmes Déchaussés à Bruges*. Brugge, 1910, in 8°, 136 blz. 40 fr.
- A. Schouteet & E. I. Strubbe, *Honderd Jaar Geschiedschrijving in West-Vlaanderen (1839-1939). Analytische inhoud en registers van de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis „Société d'Emulation” te Brugge*. Brugge, 1950, in 8°, 335 blz. ... 200 fr.
- A. Schouteet, *Gedenkwaardige aenteeeningen van Jan Karel Verbrugge. Brugse kroniek over 1765-1825*. Brugge, 1958, in 8°, 147 blz. 60 fr.

Te bestellen :

Secretariaat van het Genootschap voor Geschiedenis,
Koningin Elisabethlaan 63, Brugge